

MOSLIMS

begrip

CHRISTENEN

1997
JAARGANG 23
NUMMER 132

**TARIQ
RAMADAN**

begrip

BUREAUS VOOR ONTMOETING MET MOSLIMS

Katholieke Kerk in Nederland: Drs. L. van Oers, Cura Migratorum
Luybenstraat 17, 5211 BR Den Bosch. Tel. (+31) 073-6145159

Katholieke Kerk in België: S. Lambregs, pr.

Kasterststraat 19, B-3600 Genk, België. Tel. (+32) 089- 352 883

Ned. Herv. Kerk: Mevr. Josien Folbert, 'Kerk en Wereld'

Postbus 19, 3970 AA Driebergen Tel. (+31) 0343-512241

Gereformeerde Kerken in Nederland: Drs. C. van 't Leven, Dienstencentrum GKN

Postbus 203, 3830 AE Leusden. Tel. (+31) 033-4960360/4960329

REDACTIE:

M. van den Boom

J. Folbert (contacten NHK)

S. Lambregs (contacten RKK, België)

N. Landman

L. van Oers (contacten RKK, Nederland)

C. van 't Leven (contacten GKN)

G. Speelman

K. Steenbrink (eindredactie)

e-mail ksteenbrin@ggl.ruu.nl

Uitgever, redactie en administratie:

'Cura Migratorum'

Luybenstraat 17

5211 BR Den Bosch

Tel. (+31) 073-6145159

Fax. (+31) 073-6131175

Abonnementen:

f 25,- / 450 Bfrs per jaar (5 nummers)

Losse nummers: f 6,50 / 120 Bfrs

Giro 4300211 tnv Begrip/Cura Migratorum

België: Kredietbank 453-0258581-69

tnv Begrip, Kasterststraat 19, 3600 Genk

Abonnementen kunnen elk gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar opgezegd.

Advertentietarieven op aanvraag.

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

Tekeningen: F. Kalb

TARIQ RAMADAN

De islamitische beweging kent zijn vaste uitgangspunten: de teksten van koran en hadies. Maar daarnaast is er ook een blijvende behoefte om de islamitische waarden te verwoorden naar de steeds wisselende culturen, waarin deze religieuze traditie wortels schiet. Voor de moderne Europese cultuur heeft het tijdschrift BEGRIP in het recente verleden al aandacht geschonken aan de Franse Algerijn Moh. Arkoun (110), Nurcholis Madjid (115: Indonesië), de Indiër Asghar Ali Engineer (120) en Prof. Mehmet Aydin (no 122: Turkije). In dit nummer geven wij een dossier over de Zwitser Tariq Ramadan die op een eigen manier probeert een nieuwe verwoording te bieden van de islamitische waarden in het kader van het leven in West-Europa. Prof. J. Waardenburg, na een loopbaan in Nederland verhuisd naar Lausanne, heeft Ramadan willen inleiden. Daarnaast nog een bijdrage van de Belgische Anne Brusselmans (in samenwerking met El-Kalima uit Brussel) en natuurlijk een typisch fragment van Ramadan zelf.

Nauwkeurige lezers hebben vorig jaar gezien, dat de titel van ons tijdschrift was veranderd: Begrip Christenen-Moslims stond er vijf nummers lang op de omslag. In dit nummer zijn we weer terug bij de originele titel. De stichter, Pater Backx koos voor zijn volgorde om de eerste eer te gunnen aan de 'gasten'. Vanuit zijn gastvrijheids-ethiek willen wij ons weer aan de oude volgorde houden.

INHOUDSOPGAVE BEGRIP NO 132, JANUARI 1997

Leerhuis: God alleen is God (Wiel Eggen)	2
Over Tariq Ramadan (Prof. J. Waardenburg)	5
Tariq Ramadan's zoektocht naar een positie tussen een verkrampde en een verwesterse islam (Anne Brusselmans)	11
Positief burgerschap van moslims in een geseculariseerd westen (Tariq Ramadan)	14
Vredesprijs van Pax Christi voor vier Joegoslaven (Kardinaal Godfried Danneels)	23
Moslims in Europa	29
Boeken	44
Cursussen en Contacten	49

GOD ALLEEN IS GOD

Wiel Eggen

De glorieuze geloofsbelijdenis die Moslims en Christenen gemeen hebben is eeuwenlang een gemene twistappel geweest. Het is daardoor zover gekomen dat veel goedwillenden, die nu hun beste krachten willen geven aan een goede verstandhouding tussen beide religies, elkaar aansporen om praktisch te werk te gaan en vragen over de geloofsleer voorlopig maar te laten rusten. Begrip moet groeien uit de dagelijkse samenwerking, waarin het onderling vertrouwen en respect kan opbloeien, zeggen ze.

Graag wil ik dit laatste onderschrijven. En toch ik wil aandacht vragen voor het feit dat de prachtige *shahada* die Moslims zo vaak per dag uitspreken, niet slechts een geloofsbelijdenis is, in de abstracte zin van het woord, maar eigenlijk een heel program van maatschappelijk handelen. Om dit te begrijpen moeten we beseffen dat de gangbare vertalingen niet helemaal recht doen aan de diepe inhoud van de *shahada*.

In het Nederlands wordt doorgaans gezegd: "Ik belijd dat er geen god is dan God." (Of een andere vertaling uit de Soera 112: "Hij is God als enige.") Rond deze formule is er eeuwenlang getwist, met name over de oude vraag of Christenen met hun eigen formule van de Drie-vuldigheid de *shahada* niet weerspreken, en feitelijk in drie goden geloven. Het beroemde vers K 4:171 wordt steeds weer aangehaald en opnieuw van commentaar

voorzien. Het oudste Christelijk geschrift in het Arabisch dat we hebben (uit het jaar 755, een manuscript in het St. Catharina Convent op de Berg Sinaï) probeert al aan te geven hoe dat Koran-vers zelf de Christelijke begrippen van het Woord en de Geest huldigt. Maar natuurlijk komen we hier niet veel verder mee.

In theologische taal wordt gezegd dat zowel het Christendom als de Islam, in navolging van de Joodse bijbel, het monotheïsme verkondigen. In het Nederlands vertalen we dat met ééngodendom. Dat woord verduistert echter wat de *shahada* eigenlijk uitdrukt. Het gaat namelijk niet om een wiskundige formule, of er één, drie of duizenden goden zijn; waar het om gaat is dat alleen God maar God genoemd mag worden. Of anders gezegd: alles wat mensen voor hun eigen macht en belang als god aanbidden moet verdwijnen.

Dit is in wezen een leer van groot maatschappelijk en politiek belang. Mohammed en Jezus hebben beiden duidelijk aangegeven dat het er vooral om gaat de lijn van de oude profeten door te zetten en tot vervulling te brengen. Wat wij monotheïsme noemen, stamt namelijk van de profeten in Israël, wier boodschap allereerst van maatschappelijke aard was. Zij zagen hoe de tempelbeheerders, de koningen en andere invloedrijke figuren macht uitoefenden over het volk en zichzelf goddelijke eigenschappen toedichtten. Dat was ook het geval in het Jeruzalem van

Jezus' tijd en in het Mekka van Mohammed. In hun verzet hiertegen werden zij gezanten Gods, niet zozeer om te vertellen dat er maar één heiligdom mag zijn, en dat mensen hun geloof niet moeten spreiden over meerdere goden. (Het is daarom een zinloze discussie of Mohammed wel of niet de verering van andere goden in Mekka tijdelijk zou hebben toegestaan.) Waar het om gaat - thans meer dan ooit - is dat zij allemaal slechts één boodschap hadden: niets of niemand is god dan God alleen. Wij kunnen dit nog anders zeggen: het enige dat onze religieuze inzet verdient is de strijd tegen wat mensen zoal aanwenden voor hun eigen roem en gewin, ten koste van anderen, waarbij ze zich concentreren op hun eigen machtspositie. Immers, alleen God is God, en verdient dat mensen zich voor Hem buigen. Dát heet monotheïsme.

Als we het erover eens zijn dat dit het gemeenschappelijke geloof is van Joden, Christenen en Moslims, dan is het gemakkelijk in te zien dat dit een groot maatschappelijk veld voor gezamenlijk handelen inhoudt. Aanhangers van deze drie godsdiensten moeten erkennen dat hun leiders Gods naam steeds weer misbruikt hebben om eigen gewin en voordeel na te streven, en dat de rivaliteit tussen hen grotendeels terug te voeren is op afgodendienst, in de zin van: goddelijke eer geven aan wat dat niet verdient. De profeten leren ons dat we over God slechts één ding voor zeker kunnen zeggen, namelijk dat Hij boven al het menselijke gezocht moet worden. Niets menselijks is goddelijk.

Dit klinkt erg negatief, als zouden dat vele moois zoals moed, eerlijkheid, behulpzaamheid, liefde, slechts duivelse zaken zijn. Maar dat is niet bedoeld.

Natuurlijk zijn dat waardevolle kanten van het mensenbestaan, zoals de Schriften ons ook leren. Maar de mens is niet God en bij dat alles kan men alleen maar uitroepen: dat God barmhartig zij en ons op zijn weg verder voere.

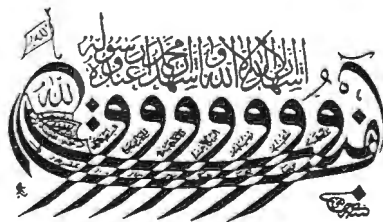
Voor de praktijk van de ontmoeting tussen Moslims en Christenen heeft dit twee belangrijke gevolgen. Allereerst is het duidelijk dat onze taak vooral een vorm van *djihaad* is, dat wil zeggen: een strijd tegen alles in onszelf en in onze wereld dat ertoe neigt op zelfzuchtige wijze andere mensen dienstbaar te maken aan het eigenbelang. Overal waar het eigenbelang tot God verheven wordt moeten Christenen en Moslims zich gezamenlijk als 'monotheïsten' tonen en getuigen: God alleen is God. Praktisch betekent dit een moedig verzet tegen alle vormen van uitbuiting en discriminatie. Daarbij gaat het niet aan allereerst met de vinger naar anderen te wijzen. Want dat zou weer een uiting van zelfgenoegzaamheid zijn, die in feite hetzelfde is als jezelf tot god uitroepen. De taak om elkaar te helpen inzien waar er 'afgodendienst' bedreven wordt is belangrijk; maar zich bezig te houden met leerstukken over drievuldigheid en dergelijke kan een soort uitvlucht zijn. Zoals de Schriften onderstrepen wordt de eer van God niet in de eerste plaats in de tempel, kerk, of moskee verdedigd, maar waar levende mensen slachtoffer dreigen te worden van afgodendienst, door een vals gebruik van Gods naam door machthebbers, groot en klein: bazen op het werk, commandanten in het leger, huisbazen, bankiers, ouders over kinderen, mannen over vrouwen, enzovoorts. Maar naast dit inzicht dat de geloofsbelijdenis allereerst een opdracht is om elk machtsmisbruik te bestrijden (omdat God alleen God is), is

er nog een tweede belangrijke kant hieraan verbonden. Meer dan het Jodendom en het Christendom, legt de Islam er nadruk op dat het ware Boek Gods (*al-Kitaab*) voor ons mensen onbereikbaar blijft, en dat wij tevreden moeten zijn met de openbaring die ons gegeven is. Dat betekent in feite, dat de Islam zich er diep van bewust is dat God groter is dan wat de Bijbel en de Koran kunnen uitdrukken en bevatten. Dit verklaart dat Moslims in principe erg open (dienen te) zijn, met name voor de 'mensen van het Boek'. Natuurlijk is er veel discussie over wat dit nu eigenlijk inhoudt, vooral in een tijd waarin Christenen en Joden op veel plaatsen de politieke macht die ze hebben ook op brute en onrechtvaardige wijze gebruiken. Maar wat we moeten begrijpen is vooral dat alle mensen, gelovigen zowel als ongelovigen, steeds verleid worden macht te misbruiken in naam van God, waarbij ze in feite zichzelf en hun eigen belang tot god verklaren. En daar zullen allen die de ene God belijden zij aan zij tegen alle machtsmisbruik moeten staan en belijden: God alleen is God.

Dat is een maatschappelijk program en een gelovige dialoog. Al te vaak blijft monotheïsme een kwestie van bepalen hoeveel goden er zijn en welke politici namens die ene God de wereld besturen. De leer die wij het monotheïsme noemen is echter allereerst een kritiek op iedereen die zijn eigen belang (in welke vorm ook) meer waarde toekent dan het belang van de andere schepselen Gods. Als God alleen God is dan is de strijd tegen machtsmisbruik de echte inhoud van onze geloofsbelijdenis. En dit is juist wat de christelijke visie van de Drievuldigheid uitdrukt: alleen die mysterieuze macht in ons, die er - als een vader - enkel op uit

is om leven te geven, en die - als een zoon - dit goddelijk leven ontvangt zonder zich als een meester over anderen te zien, en die de geesteskraft heeft om deze ogenschijnlijk tegenstrijdige dingen samen te laten bestaan, alleen die scheppende kracht mogen we de God noemen, aan wie we ons mogen onderwerpen.

Dat Mohammed het gekijf tussen christenen in zijn tijd, over de Drievuldigheidsleer, wilde bestrijden is zeker, maar dit alleen omdat hij het profetisme van Jezus verloren zag gaan, die ooit tegen Filippus kon zeggen wie Mij kent, kent de Vader. En vlak daarvoor zei Hij, ik ben de ware weg. De ene God belijden is de ene weg kennen. De drie Semitische godsdiensten zijn samen de boodschappers van God als weg. Zeggen dat God alleen God is staat gelijk met zeggen dat de weg alleen weg is. Of anders gezegd: als je je onderweg aan iets vastklampt, dat je macht geeft over de anderen, is dat niet uit God. Is God een vaste burcht? Ja, maar alleen omdat Hij de weg is: de God van pelgrimsvader Abraham. (Zie Koran 6:161).

OVER TARIQ RAMADAN

Prof. J. Waardenburg - Lausanne

Onder een nieuwe generatie islamitische intellectuelen in Europa neemt Tariq Ramadan een belangrijke plaats in, zeker wat het franstalige gebied betreft. Geboren in 1962 in Genève, is hij daar opgegroeid en heeft een westerse opleiding genoten. Hij werkt nog aan een dissertatie aan de Universiteit van Genève over het huidige reformistische denken in de islam. Daarnaast heeft hij een degelijk islamitische vorming gehad, allereerst in zijn familie. Zijn vader, Saïd Ramadan, was een leerling van Hasan al-Banna, oprichter en leider van de Moslim Broederschap in Egypte tussen 1928 en 1947. Toen deze organisatie, vanaf 1953, in Egypte verboden werd, is Saïd Ramadan, die met een dochter van Hasan al-Banna getrouwd was, naar Europa uitgeweken. Hij is in 1959 in Keulen gepromoveerd op een dissertatie over de grondslagen van het islamitische recht. Hij leefde in Genève waar hij in 1961 het Islamitisch Centrum oprichtte, dat in de geest van de Broederschap werkte en waarvan hij de onafhankelijkheid steeds verdedigd heeft. Over zijn vader, die in de islamitische wereld een bekende figuur was, heeft Tariq Ramadan na diens dood in 1995 enkele ontroerende bladzijden geschreven. Verder heeft hij in de kring van het Centrum van Genève en later ook gedurende twee jaar in Egypte zijn islamitische vorming voltooid.

Als Europees moslim verenigt Tariq Ramadan dus een franstalige cultuur met een bewust islamitische wereld- en levensbeschouwing. Hij is persoonlijk geëngageerd in de opbouw van islamitische gemeenschappen met name in franstalig Europa, houdt veel lezingen en heeft, naast een aantal artikelen in het Arabisch, enkele boeken in voortreffelijk Frans gepubliceerd. Jarenlang is hij voorzitter van de vereniging "Musulmans et musulmanes en Suisse" geweest. Tot zijn eigen verbijstering en die van zijn vrienden werd hem, islamitisch intellectueel werkend voor dialoog en afkerig van geweld, in december 1995 toegang tot Frankrijk geweigerd. Een actie van medestanders leidde in mei 1996 tot opheffing van dit Franse verbod, maar het feit zelf tekent het zeer gespannen politieke klimaat in Frankrijk. Hij heeft de Zwitserse nationaliteit en is sinds enkele jaren leraar filosofie en Franse literatuur aan het Collège Saussure in Genève, een soort gymnasium. Hij doceert ook islamitische cultuur. Momenteel is hij een jaar met verlof in Engeland. Tariq Ramadan heeft een gave om zijn boodschap aangaande de betekenis van de islam in de moderne tijd zowel aan moslims als niet-moslims doordacht, coherent en welsprekend over te dragen.¹

---

1 Zijn belangrijkste publicaties zijn: *Islam, le face à face des civilisations. Quel projet pour quelle modernité?*, Lyon: Ed. Tawhid, 1995, 445 blz. Zie hierin blz. 7-16 ter nagedachtenis aan Saïd Ramadan. Van dit boek bestaat ook een Engelse en een Arabische vertaling. Speciaal geschreven voor en over moslims in Europa, en met name Frankrijk is : *Les*

in december 1995 toegang tot Frankrijk geweigerd..

Ramadan's werk is toegespitst op het probleem hoe moslims die naar hun godsdienst leven, zich in een seculiere westerse samenleving moeten oriënteren. Met name het leven in Frankrijk met zijn officiële ideologie van de 'laïcité', waardoor geen enkele religie zich in het openbare leven kan doen gelden, stelt islamitische immigranten voor gewetensproblemen. De ideologie van het secularisme heeft in de Franse samenleving van de twintigste eeuw een even absoluut karakter gekregen als de ideologie van het katholicisme had in de eeuwen daarvoor. In zijn werk geeft Ramadan zich grote moeite, aan zijn geloofsgenoten de wordingsgeschiedenis van de 'moderniteit' in Europa uit te leggen. Zijn stelling is, dat ook in de islam en in de islamitische landen een 'moderniteit' te verwezenlijken is, maar dat deze anders van aard zal zijn dan de westerse.

Een tweede motief in Ramadan's werk is steun te bieden aan moslims in Europa, die in velerlei opzicht in een moeilijke situatie verkeren. Het gaat er hem om, met name jongere moslims goede informatie over de islam te geven en, uit de koran en uit verdere waarden van de islam af te leiden, welke houding moslims in een westerse samenleving dienen aan te nemen. De auteur spaart zich geen moeite te betogen, dat moslims in

---

musulmans dans la laïcité. Responsabilités et droits des musulmans dans les sociétés occidentales, Lyon, Ed. Tawhid, 1994, 157 blz. Belangrijk is ook als 'religieus' geschrift: *L'Islam et les musulmans: Grandeur et décadence dans le quotidien de nos vies*, Beyrouth: Ed. Al-Bouraq, 1995/1416, 97 blz. (met een reactie op het bovengenoemde verbod Frankrijk binnen te komen op blz. 7-11 en 91-96).

Europa op de hier gangbare kritiek niet met tegenkritiek moeten antwoorden, en dat zij, ondanks de nu heersende negatieve houdingen in Europa tegenover de islam zichzelf niet tegen het westen moeten afzetten. Moslims moeten in geen geval agressief optreden. Wij kunnen hier van een morele opwekking spreken, die wars is van zuiver politieke machtsstrijd.

In de derde plaats zoekt onze auteur nader de plaats van de moslims in het westen te bepalen. De wederzijdse percepties van Europeanen en immigranten uit islamitische landen zijn niet onverdeeld positief. Met name in Frankrijk opgedane ervaringen wijzen op een toenemend wantrouwen - niet alleen bij de bevolking, maar ook bij de overheid - ten aanzien van alles wat naar islam zweemt. Ramadan spreekt van een opkrimping (*crispation*) van hartstochten, die weinig ruimte laat aan rustige en kritische reflectie. Een zich wederzijds trotseren van Fransen en islamitische immigranten zal in de toekomst kunnen leiden tot politieke en andere conflicten, aangemoedigd door concrete politieke belangen en oververhitte ideologische loyaliteiten.

Ten vierde bevat Tariq Ramadan's werk dan ook een oproep tot nadenken en een boodschap van ethisch reveil. Westerse samenlevingen moeten leren inzien dat de aanwezigheid van de islam en van moslims meer een belofte van sociale stabiliteit inhoudt dan dat hij een reden tot paniek vormt. Aan moderne westerse samenlevingen kunnen moslims, in zoverre zij positief aan het economisch-sociale leven deelnemen, een speciale bijdrage leveren. Aan islamitische zijde moet de zorg om de toekomst van de komende generaties moslims in Europa leiden tot het aanvaarden van verantwoordelijkheden binnen westerse samenlevingen. Tariq Ramadan is zich bewust van de ernst van deze jaren, waarin beslissingen vallen, die gedurende tientallen jaren hun nawerking zullen doen gelden. Voor hem is godsdienst een religieuze en morele kracht, die positief werkt in het sociale leven.

Hoewel onze auteur een diepe tegenstelling ziet in de grondoriëntatie van het seculiere westen en de islam als religie, weigert hij deze twee als elkaars antagogenisten te zien. Aan de ene kant is het westen met zijn moderniteit in een crisis van waarden en zingevingen gekomen. Want Tariq Ramadan wijst op huidige Franse auteurs als Dominique Wolton en Alain Touraine, die op crisisverschijnselen in het huidige westen wijzen. Deze zijn volgens hem juist aan de principes van de westerse moderniteit te wijten. Hij denkt met name aan de tegenstelling tussen rijke en arme landen, de om zich heen grijpende werkeloosheid en de sociale uitsluiting van een toenemend aantal mensen buiten het gewone maatschappelijke leven. Voor Ramadan is dit te wijten aan het feit dat 'waarheid' hier met rationaliteit en 'waarde' met vooruitgang gelijkgesteld wordt. De westerse moderniteit kent geen verwijzingen meer naar historische, morele en culturele waarden, om niet te spreken van religieuze waarheid. Tenslotte heeft de mens hier een deel van zijn menselijkheid verloren of hij of zij wordt daardoor tenminste bedreigd. In deze situatie moet de mens weer leren zijn grenzen te erkennen en zich

opnieuw te oriënteren. Onze auteur stelt nadrukkelijk dat de mens daarbij de beginselen van vrijheid, autonomie van de rede, en de rechten van de persoon mag onderschrijven, maar dat dit niet noodzakelijk op westerse wijze hoeft te gebeuren. Zoals het westen aan de moderniteit een eigen vorm gegeven heeft, kan een andere beschaving er een andere vorm aan geven. Moderniteit is niet hetzelfde als 'verwestelijking' en moslims hebben de moderniteit op hun eigen manier, dat wil zeggen volgens de islam te verwerken.

Als dit de uitgangspunten van de moderniteit in het westen zijn, wat zijn dan de uitgangspunten daarvan in de islam? Om deze vraag te beantwoorden eist Tariq Ramadan een serieuze studie van de grondslagen van de islam. Alleen op grond daarvan is te beslissen of de beginselen van de islam en de principes van moderniteit werkelijk onverenigbaar zijn. Zo'n studie stelt ons bovendien in staat om de ideeën te begrijpen die momenteel de geesten in de moslim samenlevingen bezig houden. Talloos veel moslims streven naar een maatschappij die economisch, politiek en sociaal op de hoogte van de tijd is, zonder daarbij haar referentie naar de islam los te laten.

De denkbeelden van onze auteur over de islam lijken in veel opzichten een uitwerking van gedachten van de Egyptische reformist Muhammad 'Abduh (1847-1905) te zijn. Koraninterpretatie is niet een direct 'fundamentalistisch' toepassen van Koranteksten op menselijke situaties. Het gaat er veeleer om, de algemene principes op te sporen die besloten liggen in de antwoorden die in Koranverzen gegeven worden op situaties waarmee de gemeenschap tijdens het leven van Muhammad geconfronteerd was. Het is niet de letter, maar de bedoeling van elke tekstopenbaring die absoluut is. Volgens deze visie biedt de Koran algemene beginselen met behulp waarvan de mens zich in zijn leven heeft te oriënteren, en deze beginselen hebben een absoluut karakter. De kunst is om zo te handelen, dat het dagelijkse praktische leven met deze oriëntatiebeginselen in overeenstemming zijn, en in elk geval een conflict tussen beiden te vermijden. De mens moet zich bij het lezen en toepassen van Koranteksten voortdurend mentaal inspannen (eis van *idjtihad*).

Tariq Ramadan wil deze *idjtihad* met name in die situaties van de moderne tijd toegepast zien, die niet in de Koran of de Traditie (*Soenna*) ter sprake komen. In zulke gevallen kan men een eigen, nieuw oordeel vellen en een beslissing nemen die rationeel gefundeerd is, mits de geest van Koran en Soenna gerespecteerd wordt. Als de regels voor (religieus-)cultisch gedrag onwrikbaar vastliggen, zijn de regels voor (religieus-)sociaal gedrag overeenkomstig de wisselende sociale situaties in voortdurende ontwikkeling. Het werk van aanpassing aan steeds nieuwe omstandigheden, en dus het antwoord dat aan steeds wisselende problemen gegeven wordt, beschrijft Tariq Ramadan als de activiteit van *fiqh*. Deze continue activiteit is wel te onderscheiden van de *sharia* 'a als het geheel van de religieuze Wet. Het juridisch denken (*fiqh*) zoekt altijd concrete antwoorden op gegeven situaties; zulke antwoorden zullen echter in de loop der tijd variëren. Zo stelt Tariq Ramadan, dat er op juridisch niveau, dank zij de *idjtihad*, in

beginsel niets in de islam is dat zich richt tegen verandering en vooruitgang. Het gebruik van de rede speelt hierbij een grote rol.

Vervolgens geeft Tariq Ramadan zich moeite om de islamitische mens- en wereldbeschouwing te karakteriseren. Hij doet dit door enkele algemene absolute principes aan te geven, die in de Koran besloten liggen. Uitgangspunt is het bestaan van God als één en enig, en als schepper van het heelal, dat zijn 'eigendom' is. Het geheel van de schepping is heilig en de mens moet dienovereenkomstig de elementen ervan met eerbied hanteren. Hij is een beheerder (*gérant*) die van zijn handelingen met de schepping rekenschap moet afleggen. De elementen van de schepping zijn heilig wanneer zij in geloof worden gezien; ze worden profaan door vergetelheid en onachtzaamheid van de mens.

Voor Tariq Ramadan is in de islam alles geoorloofd wat niet nadrukkelijk verboden is. Dit is een uitermate liberale opstelling. Het leven heeft zijn bron in de onschuld van de mens, en krijgt zijn zin en betekenis door de verantwoordelijkheid van de mens. Het verbod van iets betekent dat aan de mens bepaalde grenzen zijn gesteld en geeft een bepaalde oriëntatie aan de mens en dus waarden en normen. Door zijn grenzen krijgt het leven van de mens zin en betekenis; en door zijn waarden krijgt het menselijke waardigheid. De 'overgave' (*islam*) is het erkennen van de fundamentele orde: de vrijheid van het menselijk wezen (*être humain*) dat voor zijn Schepper verantwoordelijk is.

Voor Tariq Ramadan is religie dus wezenlijk het erkennen van de rechten van God op het geheel van de schepping: de orde van het heelal, het heilig karakter van de elementen en de grenzen die de mens niet mag overschrijden. Geloof is dan dat de mens verantwoordelijk is voor zijn vrijheid: hij moet van zijn vrijheid rekenschap afleggen. God heeft diversiteit van religies gewild. Ieder mens heeft het recht om (er) te zijn en ieder mens heeft voor God de plicht om dit recht van de ander te erkennen.

De toepassing van deze absolute principes en de daaruit volgende levens- en wereldbeschouwing is verbonden met vijf beginselen die aan alle religieuze regelgeving ten grondslag liggen. Dit zijn de volgende beginselen, die gerespecteerd moeten worden: a) de religie (*al-dîn*), b) de menselijke persoon (*al-nafs*), c) de rede (*al-'aql*), de nakomelingen (*al-nasl*), e) eigendom *al-amwâl*). Deze beginselen vormen een soort verwijzing naar of herinnering (*mémoire*) aan de doelstellingen van de menselijke samenleving. Zij vinden hun toepassing in het sociale, politieke en economische leven.

Tenslotte de hamvraag: voor welk soort moderniteit staat de islam? - Tariq Ramadan wijst hier twee misverstanden af. Ten eerste is moderniteit niet hetzelfde als verwestelijking. Wie dit denkt, dreigt zich tegen alles wat westers is te keren en in traditionalisme te verzakken, waarbij slechts één interpretatie (*lecture*) van Koran en Soenna als geldig wordt verklaard. Ten tweede is de activiteit van *fiqh*, zoals geformuleerd door de

juristen van de eerste eeuwen van de islam, niet hetzelfde als [de geldigheid van] de Wet (*Sharie'a*) als zodanig. Als men de ideeën van deze juristen voor eeuwig verklaart, doet men iets wat de islam zelf verbiedt.

In beide gevallen hebben we te maken met een fixatie van iets wat wezenlijk religieus en zingevend is. Daarmee wordt niet alleen aan de betekenis van de islam zelf onrecht aangedaan, maar dreigt de islam ook in tegenstelling tot het westen gedefinieerd te worden: dat wil zeggen dat er het risico is van een breuk (*rupture*) en van een gebrek aan dialoog (*non-dialogue*) tussen de islam en het westen. In werkelijkheid is de verhouding tussen deze twee veel dieper en genuanceerder.

Daarentegen dienen moslims in hun leven juist een duidelijke, levende en actieve verwijzing (*réfêrence*) naar de koran-openbaring te hebben en tegelijk een duidelijke betrokkenheid op de gemeenschap en de samenleving waarin zij verkeren. Zij moeten tegelijkertijd de herinnering van de verwijzingen (*la mémoire des références*) hebben én in staat zijn om concreet te handelen, te hervormen en te bouwen. Als dit het geval is, zal de islamitische moderniteit de crisis van het huidige westen kunnen vermijden. Deze crisis berust tenslotte op het feit dat de mens alles tot instrument van zijn eigen belangen heeft gemaakt en het bewustzijn van het doel van dit alles heeft verloren. Dat geeft een soort vergetelheid (*amnésie*) van de waarden, de verwijzingen en de betekenis van het leven: als wetenschap (*science*) opkomt en geweten (*conscience*) afsterft. De islam met zijn principes kan hier een pad wijzen dat het westen bezig is te verliezen, aldus Tariq Ramadan.

Links (met baard): Tariq Ramadan

Tariq Ramadan's zoektocht naar een positie tussen een verkrampde en een verwesterse islam

Anne Brusselmans

Deze bijdrage is geschreven als een bespreking van Tariq Ramadan, *Islam, le face à face des civilisations. Quel projet pour quelle modernité?* [Lyon, Ed. Tawhid, Coll. "Les deux Rives", 1995, 445 p.] en eerder in het Frans verschenen in *Revue El-Kalima* No. 29 (1996) 22-25.

In zijn laatste boek biedt Tariq Ramadan een doordachte, sympathieke en ogenschijnlijk evenwichtige synthese. Ogenschijnlijk, want, zoals Ramadan vaak opmerkt, het is voor de westerlingen zeer moeilijk het concept van een 'moderne islam' werkelijk te kennen. Vanaf het moment dat je wat aarzelingen hebt, voel je je reeds min of meer veroordeeld als iemand die het niet begrepen heeft. Om de positie en de vragen van Ramadan beter te begrijpen, stel ik de niet-moslims voor te beginnen met het lezen van de 4 bijlagen aan het einde van zijn boek, waarin hij in heldere en eenvoudige bewoordingen het kader aangeeft van zijn denken: welk concept voor welke moderniteit? Het boek zelf is moeilijk samen te vatten: 400 bladzijden reflectie, zonder veel concrete voorbeelden, maar toch wel gedacht vanuit de actuele situatie in Bosnië, Palestina etc.

De islam van Ramadan is geen verkrampde islam, die de moderniteit afwijst, zoals men het ons tegenwoordig zo vaak voorschotelt. Integendeel! Maar moderniteit, zoals men die wil, en welke noodzakelijk is, om als moslim te leven in een verwijzing naar God en de Openbaring, is toch nog niet hetzelfde als verwestersen. De huidige westerse samenleving wordt eerder ultra-kritisch dan rechtvaardig beschreven: deze geeft prioriteit aan economie boven het humane, aan winst boven het gemeenschappelijke, egoïsme van een kleine groep boven het welzijn van allen, etc. Dit is dus het soort kritiek, dat iedereen heeft, die nadenkt over de wereld. Maar als we dit lezen in een islamitische versie, krijgt het nieuwe dimensies. De positieve elementen van het moderne Westerse leven worden onderstreept. De auteur ontziet die geloofsgenoten niet, die te vaak een beroep doen op de islam (vooral de regeringen) en er niet naar leven. Heel duidelijk en precies presenteert hij de essentie van de islam. Zo maakt hij bijvoorbeeld, onderscheid tussen de *sjarie'a* (weg, door God gewilde wet) die dus onveranderlijk is en de *fiqh* (het recht uitgewerkt naar tijd en plaats door mensen), toevallig en veranderlijk.

Deze kritiek, zijn concrete variaties daarop, zijn verspreid over het gehele boek om zo de auteur in staat te stellen tot een ware dialoog tussen personen, culturen en godsdiensten, die elkaar wederzijds beïnvloeden. Onze tijd is gevaarlijk: zonder ophouden dreigen conflicten en wij moeten ons er dringend rekenschap van geven dat de

ander verschillende denkwijzen heeft. Wanneer deze referentiekaders door de koran en de soenna worden gevormd, past het ons niet erom te lachen, noch om ze af te doen als 'ouderwets'. Zij bepalen het gehele leven en beperken zich absoluut niet tot de privé sfeer. In feite laat het boek juist dat zien.

Men zou kunnen zeggen dat het onderwerp van de auteur is de islam in zijn fundament te tonen alvorens het te plaatsen tegenover de ontwikkelingen: pluralistisch, onophoudelijk streven naar een bewust leven in tijd en ruimte, maar wel met op de achtergrond een onveranderlijke verwijzing (*réfêrence*). Het gaat hier vooral om de ethische basis, zowel van het individu als van de gemeenschappen.

Het ontwerp van een bijna ideale maatschappij (*sjoera* als behoeder van het pluralisme, sociale solidariteit en *zakaat*) zoals Ramadan die zich voorstelt, krijgt zonder twijfel op het niveau van principes en enthousiasme steun van velen. Het doet, in zijn doelstellingen, denken aan de opzet van de basisgemeenten in Latijns-Amerika, zegt de auteur, maar dan in de geest van de islam en in antwoord op en met beroep op de koran. "Moet hij er aan herinneren dat een oplossing die in overeenstemming is met de islamitische normen niet zonder meer de werkelijkheid van een moslim is?" (224) Dit plan is fundamenteel menselijk omdat het, in feite, allereerst goddelijk is. Als dit ons aanvechtbaar lijkt, dan is dat vooral in zijn stelling, dat veel het reeds ondervinden op micro niveaus min of meer overal in de islamitische wereld. Men kan het betreuren dat er geen voorbeelden zijn gegeven en geen precieze lokaties, maar het is ook zo uitgebreid!

Voor de moslims, vooral misschien die in het Westen leven, moet dit boek een bemoediging zijn. Het toont heel duidelijk dat islam en moderniteit (in de positieve betekenis van het woord) niet elkaars tegenovergestelde zijn en dat de islam constructief, positief en open is, wat de media er ook over zeggen: het is bron (hier ook *réfêrence*, dat veelgebruikte, zo elastische woord) geen blokkade of vastgeroeste vorm. De geest en niet alleen de letter moet in alles terug te vinden zijn. De enige vraag die niet echt verklaard is door dit boek, is meer een kwestie van interpretatie: wanneer moet de tekst naar de letter en tegelijkertijd naar de geest genomen worden? Wanneer, in tegenstelling daarmee, zijn de moslims geroepen te leven naar de geest meer dan naar de letter die slechts voor een bepaalde periode geldt? En wie is in staat de grens tussen beide opties te zien?

Voor de Westerlingen biedt dit boek een introductie of her-introductie in een andere wijze van denken. Het helpt hen vooral hun eigen cultuur, zijn krachten en fouten opnieuw te overdenken. Het Christendom is zelf min of meer onteerd, omdat het toch te vaak beschreven is in zijn ontwikkeling zoals zijn Franse verdedigers het zouden doen, vastgeklonken als ze zijn aan de scheiding tussen kerk en staat. Behalve wanneer men Abbé Pierre citeert, schijnt het bijvoorbeeld zeker geen geloof te zijn dat het hele leven

vervult evenmin als trouwens het Joodse geloof. De uiterlijke beschrijving, historisch-sociologisch, is pijnlijk en lijkt, veronderstel ik, op die welke veel niet-moslims geven van de islam.

Aan de andere kant is het hier duidelijk dat de 'dialoog' evenzeer door moslims wordt gewenst en gewild, ook al hoort men vaak het tegendeel. Voor iedereen is het een uitnodiging om de verschillen te accepteren en vooral om samen te werken aan een rechtvaardiger wereld.

Een dubbelzinnigheid blijft: de maatschappij zoals die door de auteur beschreven wordt, schijnt een concept te zijn voor de islamitische, en in zekere zin ook voor niet-islamitische landen. Een groot aantal zaken begrijpen komen ons begrijpelijk voor: weggaan uit een economisch zwak gebied, tot ontplooiing komen in saamhorigheid met de gehele mensheid, zich herinneren dat mens zijn geen doel in zichzelf is, dat er God is...

Maar nergens wordt duidelijk gezegd wat er gebeurt met hen die atheïstisch blijven in een dergelijke maatschappij, of met moslims in niet-islamitische landen. Tenzij het blikveld zo is, dat in een dergelijke maatschappij allen gedwongen zijn moslim te worden. Hetzelfde geldt ten aanzien van het pluralisme in de islam, dat in het begin van het boek zo hartstochtelijk verdedigd wordt en waarvan het niet duidelijk is hoe het doorwerkt op het moment dat er een begin is gemaakt met deze maatschappij. Wat betreft de geslaagde pogingen van oprecht islamitisch leven in West Europa, waarover Ramadan heeft gesproken: volgens hem wordt alles door het bestuur ter plaatse nagestreefd. Zouden zij niet eveneens deel uitmaken van de 'greep naar de macht', welke deze besturen vrezen, welke ze trouwens vaak zouden hebben gekregen, maar die misschien niet zo ideaal is als de auteur schijnt te suggereren? Maar het is ook waar dat een dergelijke ideale islamitische maatschappij er voorlopig niet zal zijn, en dat in afwachting daarvan allen, moslim of niet, geroepen zijn om uit alle macht te werken aan het leefbaar maken van deze wereld, onder het oog van God.

Dit boek heeft me om vele redenen gegrepen. Tegelijkertijd ben ik er niet blij mee: simpele reactie van een Westerling die niet werkelijk de categorieën in het denken van de islam kan begrijpen? Misschien... Toch zou ik willen dat dit boek was gelezen en becommentarieerd door een practiserende moslim; ik weet dat sommigen enthousiast zullen zijn, en anderen zich gevangen zullen voelen.

Ondanks de openingswoorden van de auteur, is het typisch dat bijvoorbeeld, ten aanzien van de positie van de vrouw in de islam, de schrijver dat vers becommentarieert waarin na veel onderhandelingen het eventueel is toegestaan zijn vrouw te slaan, en niet die verzen over de sluier, waarvan de verplichtende uitleg veel meer vragen oproept. Deze laatsten, zelf practiserende moslima's, zijn zij de ware moslima's? Zelfs als deze vraag enkel een normale reactie in het Westen is, zou ik hoe dan ook een antwoord willen krijgen. (Vertaling Dr. Paule Maas)

POSITIEF BURGERSCHAP VAN MOSLIMS IN EEN GESECLARISEERD WESTEN

Vertaling van Tariq Ramadan, *Les musulmans dans la Laïcité. Responsabilités et droits des musulmans dans les sociétés occidentales*, Lyon: Tawhid, 1994; blz. 99-113 'Vers une coexistence positive.'

Het is eigenlijk zeer vreemd, dat we tegenwoordig bij velen een heimwee naar de middeleeuwen zien herleven. Toen was het zoeken om te begrijpen een zonde, anders geloven een doodzonde en vrijdenken een utopie. Dat is niet onze werkelijkheid. Wij weten dat we dankzij diverse bevrijdingsbewegingen nu in de huidige westerse maatschappij kunnen leven. We weten wat er 300 jaar geleden met de moslims in Europa gebeurd is.² Op het vlak van religieuze vrijheid zijn de verworvenheden van de westerse samenlevingen niet te verwaarlozen: wij zouden hen onrecht aandoen dat te vergeten. Ook wij moeten beginnen het geheel van deze positieve elementen naar voren te halen om zo in staat te zijn concreet na te gaan voor welk aandeel de moslims verantwoordelijkheid kunnen nemen in de verwezenlijking van een positieve coëxistentie temidden van een open maatschappij.

Welke verworvenheden? a) *Het recht het geloof te praktiseren*

We moeten de moslims die in het Westen leven er aan herinneren dat zij het recht hebben om de essentie van wat hun godsdienst voorschrijft in praktijk te brengen. Tegenwoordig liggen de zaken anders en is de mentaliteit geëvolueerd sinds de tijd dat het de arbeiders niet was toegestaan te stoppen met werken vanwege het gebed. Langzaam maar zeker, met behulp van de coëxistentie kennen de 'ontvangende' landen dit recht toe aan de moslims. En zo er zich hier en daar nog wel complicaties voordoen vanwege de tegenzin van een werkgever of bestuurder, vinden de moslims vaak een goede oplossing. In de meerderheid der Westerse landen mogen de moskeeën—ook al is hun aantal nog steeds onvoldoende—gelegenheid bieden voor het vrijdagsgesbed.

Wat het betalen van de *zakaat* betreft zijn er geen maatregelen tegen de afdracht die iedereen verschuldigd is. De moslims zijn vrij, in denken en doen, om hun religieuze verplichtingen na te komen. De praktijk van het *vasten* heeft soms voor problemen gezorgd, als bepaalde moslims tijdens de Ramadan hun werk verwaarloosden. Maar er

---

2 De gebeurtenissen die tussen de 15e en de 17e eeuw hebben geleid tot de verdrijving van de moslims uit Spanje zijn, vormen een zwarte bladzijde uit de geschiedenis. In Europa zijn deze zuiveringen helaas veel te vaak voorgekomen.

zijn geen gevallen bekend dat iemand werd verhinderd te vasten in navolging van wat de Tunesisch president Bourguiba heeft geëist van zijn ambtenaren: "vanwege economische redenen" werd in Tunesië in de zestiger jaren feitelijk het vasten verboden. Zowel privé als publiekelijk is het in westerse landen aan moslims geoorloofd te voldoen aan de eerste eisen van de islam met bovendien op het sociale en politieke vlak een vrijheid die men zeer vaak niet vindt in de landen van herkomst, de islamitische landen. Deze feitelijke vrijheid wijzen de moslims op hun verantwoordelijkheid: niemand kan zich beroepen op het feit dat hij verhinderd is te praktiseren en dagelijks te leven volgens haar/zijn geloof. Het is vanzelfsprekend de verantwoordelijkheid en de plicht van de ouders om deze identiteit te bewaren, door het geven van op zijn minst elementair religieus onderricht. Zeker, het is niet makkelijk. In de Westerse wereld verhinderen tegenwoordig de dagelijkse bezigheden, de levenswijze van de jeugd, de voortdurende druk van de omgeving ten aanzien van noties als 'plezier' en 'comfort' dat er aandacht gegeven kan worden aan God en godsdienst. Als bovendien de families in behoeftige omstandigheden verkeren, anoniem levend in de Amerikaanse, Engelse of Franse voorsteden, is het moeilijk de identiteitscrisis te voorkomen. De cultuur van de straat zal, in ieder geval in het begin, het winnen van alle morele onderwijs.

werd in Tunesië in de zestiger jaren feitelijk het vasten verboden..

Wie heeft het recht te oordelen over hen, die dag in dag uit ondergaan dat zij uitgesloten worden? Die jongeren, die niet direct Amerikaans, Engels of Frans zijn, omdat ze nu eenmaal van buitenlandse afkomst én moslims zijn, en die niet langer helemaal moslim zijn, omdat zij worden beschouwd en beoordeeld als Amerikanen, Engelsen of Fransen: wie meet zich het recht aan 'nalatige' ouders de mantel uit te vegen wanneer in hun omgeving alles hun verslagenheid heeft vervuld en voorbeschikt?

b) *Het recht op kennis*

En wat de kinderen betreft, laten we nooit vergeten dat het Westen de jongere generatie een van de fundamenteelste rechten voor een moslim aanbiedt: het recht op onderwijs en kennis. In veel moslim-landen is het percentage analfabeten ongeveer 70% en het onderwijs heeft vaak te lijden van bureaucratie of incompetentie. De mogelijkheid tot verwerving van kennis en know-how zijn nergens vergelijkbaar. Het schoolsysteem, openbaar en verplicht, geeft ondanks al haar fouten een leertijd die de persoonlijkheid van eenieder vorm geeft.

Voor de moslim, we zeiden het reeds, vormt het in samenhang met de religieuze vorming, het geheel van mogelijkheden waaruit hij kan putten om te leven naar de eisen van de tijd. Er zijn wijkscholen waar het onderwijs wordt afgeraffeld en verwaarloosd en die in feite de sociale ongelijkheid instandhouden en voortzetten. Vaak hebben de gezinnen geen middelen om deze gebreken op te vangen of te verbeteren. Strekt de verantwoordelijkheid zich hier niet uit tot hen die, beter af, in naam van hun geloof moeten antwoorden op de eis van solidariteit?

c) *Het recht op vereniging*

In de westerse landen vindt men geen verzet tegen, laat staan een formeel verbod van het recht op vereniging, of van het oprichten van stichtingen voor de moslims. Iedere natie heeft een wettelijk systeem, dat vanaf het ogenblik af dat het werd gerespecteerd, de vorming van vrije verenigingsstructuren toestaat om zich te organiseren en activiteiten voor te stellen voor het publiek van hun keuze. Deze vrijheid, die vaak genoeg is beknot, zelfs niet bestond in een groot aantal moslimlanden, geeft de moslims hun eigen lot in handen. Zij zijn hun eigen heer en meester.

Dat is wat een aantal moslims begrepen hebben, toen zij een analyse van de situatie in het westen maakten. Binnen de ruimte van de vrijheid die hun was geboden, hebben zij een structuur geschapen of een samenwerkingsverband waarvan het eerste doel was een antwoord te vinden voor de noden van de moslimminderheid in de VS of in Europa. Het werden caritatieve samenwerkingsverbanden, associaties van moskeeën of islamiti-

sche centra. Men moet vaststellen dat sinds de jaren '60 en '70 niets de moslims in de weg stond om actief te zijn op het sociale vlak.

In de eerste periode reageerden de samenwerkingsverbanden, die al dan niet waren verbonden met de moskeeën, op de noden van de moslims, die slechts een korte tijd van huis weg waren. Zij bekommerden zich evenzeer om de gastarbeiders als om de intellectuelen en studenten. Tegenwoordig moeten zij aandacht te geven aan hen die bleven, die ongetwijfeld niet meer zullen terugkeren en waarvan de kinderen in het Westen geboren zijn. Het gaat er nu dus om een groot aantal families bij te staan die geen middelen hebben om zelfstandig hun evenwicht te vinden in de westerse samenlevingen. — Er staat de moslims niets in de weg om zelfstandig cursussen te organiseren, in iedere wijk of stad, om aan jongeren godsdienstonderwijs te geven. Het gaat hier om een broodnodige zaak, niet om de jeugd te verwijderen of te isoleren van de maatschappij waarin zij leven, maar wel om de overtuiging dat zij door kennis van hun godsdienst en hun identiteit beter gewapend zullen zijn tegen de innerlijke gespletenheid die hen te wachten staat. Het moet dan ook een opleiding zijn, die zonder de fundamenteën en de wezenlijke waarden van de islam te vergeten, niettemin zal zijn aangepast aan het dagelijks leven in het Westen. De moslims hebben tegenwoordig alle vrijheid om zich voor dit werk in te zetten. Of het nu is in de VS (in New York, Boston, Washington of elders), in Engeland (Londen, Birmingham, Bradford of Leicester), in Duitsland (in Bonn, München, Keulen of Frankfurt..) in Frankrijk (Parijs, Bordeaux, Lille of Strasbourg) of in Zwitserland (te Genève, Lausanne of Neuchâtel..), en in zovele andere landen en steden, we vinden er overal samenwerkingsverbanden die zich bezig houden met de religieuze vorming van de jeugd. Zo dit op dit moment nog onvoldoende is, dan komen de tekortkomingen op de eerste plaats voor rekening van de moslims zelf en niet van de plaatselijke besturen. Er zijn zeker verschillen in behandeling en de moslims van de Europese landen hebben niet dezelfde kansen als Oostenrijkers of Belgen wier kinderen wekelijks twee uur godsdienst-onderwijs geïntegreerd in hun school-programma kennen, maar het blijft duidelijk dat de gemeenschappen waarin wij tegenwoordig leven, ons zo veel mogelijk vrij laten om onze verantwoordelijkheid te nemen. Dit positieve punt mogen we niet uit het oog verliezen.

Op het terrein van het onderwijs zijn eveneens met respect voor het wettelijke kader, de islamitische bijzondere scholen opgericht. Zij zijn toegestaan op voorwaarde dat ze het onderwijsprogramma van de regering respecteren. Ze komen voor in de Verenigde Staten, Canada en Europa. Wat verhindert tegenwoordig de moslims verder te gaan in deze richting als de noodzaak zich doet gevoelen? Zelfs de verantwoordelijke Franse politici hebben opgeroepen tot de oprichting van bijzondere islamitische scholen, die de moslims samenbrengen en vooral de jonge gesluierde moslima's.

Het tweede actiepunt is het scheppen van een hechte band van solidariteit die beantwoordt aan de verwachtingen van de gemeenschap. Dit kan gebeuren door het school-

geld te betalen van minder draagkrachtige families, tot aan het geven van rechtsbijstand aan misdadigers en drugverslaafden. Tegenwoordig zijn er een groot aantal van dergelijke sociaal ingestelde groepen, die werken vanuit een goed begrip van het geloof. Dat zeggen Moeder Theresa en Abbé Pierre, dat brengen de *ulama's* (geleerden) in herinnering en dat weten ook de moslims. Waar ze ook zijn, voor welke gemeenschap zij zich ook inzetten, zij moeten beantwoorden aan de plichten van de solidariteit. Onze samenlevingen hebben tegenwoordig een in deze zin verdubbeld elan nodig.

Sommigen zeggen terecht dat het tegenwoordige wantrouwen zal toenemen, naarmate de vrees ten aanzien van de islam toeneemt. Niet meer in staat de 'goede' moslims te onderscheiden, verdenkt men hen allen ervan potentiële 'conservatieven' te zijn. Hun bemoeienis in het sociale vlak en hun acties voor de behoeftigen worden dan alleen maar gezien als middelen om de jeugd 'te rekruteren', om hen te overtuigen en hen de wegen der radicale islam te laten inslaan. Gisteren waren zij de criminele Arabieren, nu zijn ze fundamentalisten of conservatieven geworden, die spelen met de solidariteit. Het is bovendien waar dat deze beeldvorming ook voorkomt in Engeland, Frankrijk, Duitsland en de Verenigde Staten van Amerika. De islam veroorzaakt angst en er bestaat de tendens om alle handelingen van de islamieten te zien als voortkomend uit de kracht van deze vrees. Op dezelfde wijze is het waar dat een zeker aantal sociale plannen, voorgelegd aan de overheid, niet zijn gesteund of financieel geholpen, in beginsel vanwege het wantrouwen in bovengenoemde krachten.

Wat dus te doen? Allereerst, en zoveel mogelijk, moeten wij proberen ons beter te laten kennen. De beste strijd tegen de vooroordelen en de vermoedens ligt in een betere kennismaking met de ander. De moslims begaan soms de fout zich afzijdig te houden en slechts zeer zelden relaties aan te knopen met de buitenwereld. Omdat ze zich niet gewaardeerd voelen, zijn ze zeer terughoudend en soms, in hun sociale optreden, isoleren ze zich en verwijderen zich van alle medespelers afkomstig uit een andere cultuur. Menselijk gezien is dit te begrijpen, maar het staat in contrast met dat wat zij proberen te doen. Overal moeten we zeggen wie we zijn, wat we wensen, wat onze plannen zijn, wat onze problemen en onze doelstellingen: dat moge duidelijk zijn. Zodra we niets meer verbergen en de angsten van de ander dus ongefundeerd blijken te zijn, past het om een 'façon claire', een duidelijk gezicht te tonen. Er zijn legio voorbeelden van contacten tussen de voorzitters van verenigingen en de lokale politieke vertegenwoordigers, de directeuren van scholen, de leraren, de sociale werkers, in Londen, alsook in Brussel, Genève of Bordeaux. Het is deze stap die, heel vaak, het begin was zodat de zaken zich in de goede richting konden gaan ontwikkelen en bijdragen tot een wederzijdse erkenning.

Zal dit genoeg zijn? Neen, zonder twijfel zal in sommige wijken of steden de weigering sterker zijn dan de roep om dialoog. Hier is het geduld een schone zaak en moet men voortgaan om alles te doen wat binnen wettelijke kaders gedaan kan worden. Dit is op

z'n minst wat de verenigingen moeten doen. Totdat op den duur de oprechtheid, die blijkt uit concrete sociale actie, anderen zal overtuigen van de eerlijkheid van de bedoelingen. Insjallah.

Het blijft echter waar dat de westerse samenlevingen een vrijheid van handelen bieden welke de moslims moeten erkennen en toejuichen. Deze vrijheid moeten zij zo goed mogelijk beheren zonder te vervallen in de te gemakkelijke gewoonte om de niet-islamitische maatschappij de schuld te geven van alle onheil die hen thans treft.

Zij kunnen, zij moeten de onderdrukkingen aan de kaak stellen, wanneer de vrijheden worden aangevochten of geloofchend maar ze moeten op dezelfde wijze de landen prijzen, die zorgvuldig met het recht omgaan. Die zijn niet perfect, dat is zeker, maar die bieden op zijn minst zowel een vastgelegde rechtspleging als een vrijheid van mening en van handelen.

d) *Het recht van vertegenwoordiging*

Het recht van vertegenwoordiging groeit vanzelfsprekend uit het recht van vereniging. Het breidt het uit en vult het aan. Voor de moslims komt dit recht precies overeen met wat de islam leert over de regels van het democratisch overleg (*sjoera*). Hierboven hebben wij herinnerd aan de afwezigheid van een geestelijkheid en van die elasticiteit voorhanden in het recht door de praktijk van de *idjtihad*. Als een minderheid in de westerse samenlevingen, moeten de moslim de meest geschikte structuren zien te vinden om zich te laten vertegenwoordigen. De realisatie hiervan zowel op het lokale als ook op het nationale vlak, zou een van hun belangrijkste uitgangspunten moeten zijn.

Veel regeringen in West Europa wensen dat er vertegenwoordigers van de islamitische gemeenschap komen, die werkelijk representatief zijn. Anderen constateren onderlinge verdeeldheid en genieten ervan. Weer anderen tenslotte hebben besloten om zelf hun gesprekspartners te kiezen aangezien ze tegenover zich slechts wanorde en strijd om invloed aantreffen. Vaak is het tafereel onaangenaam om te zien en de verschillen verscheuren de islamitische gemeenschap dusdanig dat de verschillen vaak de veel dringender problemen waar ze tegenover staan, overschaduwden.

Na een verblijf van dertig of veertig jaar in West-Europa kan men nog wel doorgaan de regeringen verantwoordelijk blijven stellen voor onze onderlinge strijd en verdeeldheid, maar we moeten wel inzien dat zij het slechts in die mate zijn waarin wij niet voldoende volwassenheid hebben bereikt om ons naar behoren te organiseren. Want het recht van vertegenwoordiging bestaat en het is alleen aan de islamitische gemeenschap om er werkelijk voordeel uit te trekken. Iedereen toch zou door een diepgaand gewetensonderzoek moeten teruggaan tot de bron van het islamitisch onderricht en iedereen zou toch voor God het welzijn van de islamitische gemeenschap moeten stellen boven de

begeerte naar macht. Men hoeft de kern van het probleem niet ver te zoeken.

Bij de beoordeling van de spanningen die de moslims in de VS, in Engeland, Frankrijk en elders verscheuren, zou men kunnen opmerken dat de belangrijkste vijand van de moslims weleens de moslims zelf eerder zouden kunnen zijn dan alle andere 'gevaaren van buiten'. Op het vlak van de vrijheid welke hen is geboden in het Westen, hadden ze de mogelijkheid voordeel te trekken van twee elementen welke men graag voorstelt als de grootste kwaliteiten van de islam: geen autoritaire geestelijkheid en het principe van overleg in de zaakwaarneming. Deze twee principes worden tegenwoordig zo slecht gehanteerd, dat zij er toe neigen gebroken te worden. En slechts de moslims zelfs zijn hier voor verantwoordelijk. Wij zijn dan ook tegenwoordig verplicht om zowel op lokaal als nationaal vlak, onze strategieën en onze posities te herzien met het doel te antwoorden aan de goddelijke gebod: "...Staat elkaar bij in vroomheid en godvrezendheid en staat elkaar niet bij in zonde en overtreding..." (Koran 5,2).

Het is beter te proberen antwoord te geven op de huidige prioriteiten met voorbijgaan aan de sekten waarvan sommige uitstekend gebruik zullen maken van iedere gelegenheid om olie in het vuur te gooien en de verschillen te benadrukken. Dat kost natuurlijk tijd, maar de ervaring leert ons dat wij er door te investeren in netwerken van overleg, door uitbreiding van het aantal ontmoetingen aan de basis erin slagen oude scheidingslijnen op te heffen en ons opbouwend te organiseren. De moslims hebben deze verantwoordelijkheid en zij moeten aan niemand anders dan aan zich zelf de zorg laten om te beslissen over hun vertegenwoordigers. Men herinnere zich het voorbeeld van de waarschuwingen der Profeet (vzmh) dat het gaat om kiezen van competente mensen, niet om vriendschappen.

Dit recht van vertegenwoordiging bestaat en er moet dringend een positief gebruik van worden gemaakt omdat het een van de eerste voorwaarden is voor het regelen van de aangelegenheden van de moslims.

e) Het recht in naam van het Recht

In de eerste hoofdstukken van dit boek hebben we gesproken over de strijd, die in de landen van Noord-Europa, geleid heeft tot de secularisatie en de scheiding van kerk en staat. We hebben elders opgemerkt, dat zij die het hardst gevochten hebben voor het vastleggen van de mensenrechten, in wezen leden waren van minderheden (protestanten, joden, humanisten, en later atheïstische socialisten). Zij waren allereerst geïnteresseerd in de schepping van een juridisch kader dat hun rechten respecteerde als mens, als persoon en als burger in de maatschappijen waarvan zij deel uit maakten. Zo hebben zij er voor gezorgd dat zij, temidden van verschillende volksgroepen, beschermd werden door een wetgeving die hen een zeker aantal fundamentele rechten verzekerde. Dit kwam niet zonder moeite tot stand. In alle westerse landen kan men over de laatste twee eeuwen en tot een recente datum, een evolutie zien van de nationale wetgeving, soms

vol conflicten en woelingen. Daar werden de concrete en normale conflicten uitgevochten. Daar zien wij de spanningen waarmee de debatten over de rechten van vreemdelingen of religieuze en culturele minderheden altijd samengaan.

Men weet tegenwoordig dat de rechtsstaat niet perfect is en dat er dagelijks verstoringen zijn. Iedereen weet dit. Er bestaat zeker een klassejustitie die soms de kwaadaardige neiging heeft zich te laten beïnvloeden door de 'kwaliteit' van de cliënten of de dikte van de portemonnee. Toch kan men niet ontkennen dat de nationale rechtspleging belangrijke garanties biedt bij de verdediging van de rechten van personen of verenigingen. Er bestaat een mate van duidelijkheid in de codificatie van de wetten die de vertegenwoordigers van de publieke macht in toom houdt. In vergelijking met de situatie van een groot aantal islamitische landen, kan men slechts erkennen dat de rechtsstaat hier veel doelmatiger is dan daar. Hoewel het recht, zoals wij al herhaaldelijk hebben betoogd, het onderzoeksgebied is dat het meest bepalend is voor de reflectie en de praktijk van de principes van de islam, vindt men het niet zo belangrijk, ja men negeert het zelfs in veel landen met een islamitische meerderheid.

De moslims in het Westen leven voortaan in een gemeenschap met een arsenaal van zeer uitgewerkte wetten waaraan bij de verdediging gerefereerd kan worden. Het juridische kader is uitgewerkt zonder rekening te houden met een speciaal islamitisch karakter. Maar vooral een steeds groeiend aantal jonge burgers van de tweede generatie ontdekt er hoe de fundamentele rechten gerespecteerd moeten worden. Hetzelfde geldt trouwens voor het vreemdelingenrecht. Geadviseerd en verdedigd door een advocaat, wordt men zich er heel vaak van bewust dat het recht voor ons spreekt. Men heeft dat herhaaldelijk kunnen waarnemen in de processen in VS, in Engeland, Duitsland, Frankrijk, Spanje, België en Zwitserland. Het is een feit dat de moslims niet kunnen ontkennen. Zeker, zij voelen zich gegriefd, zij zien zich de subsidies geweigerd waarop ze recht zouden hebben, zijn slachtoffer van de 'administratieve traagheid'. Dit alles is waar en naar het leven getekend. Maar, bedenk wel, de mate van discriminatie is betrekkelijk, in vergelijking met de loochening van het recht en de kwellingen zoals elders het gebruik is. De moslims moeten dus, in naam van het Recht, kennis nemen van de wetgeving die van kracht is in de respectieve landen en die hun rechten op een meest geëigende wijze verdedigen. Wat dit ook op het individuele of maatschappelijk vlak betekent, de consequentie ervan is dat ze zich moeten organiseren. Helaas moeten we vaststellen dat velen zich tegenwoordig beperken tot het vaststellen van alles wat zij beschouwen als 'het onrecht'.

Anderen hebben geen middelen om een procedure te beginnen. Zij zwijgen en zij verbergen zich. Hier geldt de verantwoordelijkheid van de lokale en nationale gemeenschappen om dit soort steun aan individuen of families te verschaffen. Of men nu gul is met eenvoudige juridische raadgevingen (zoals in Frankrijk en Zwitserland) of dat men een echte 'juridische dienst' in het leven roept (zoals in de VS of in Engeland), het is

urgent aan deze behoefte te voldoen. Men kan niet eeuwig een beroep doen op de onwetendheid van de eerste generatie moslims. Moslims zijn tegenwoordig hier, ze zijn van hier en dus moeten ze hun rechten hier kennen. Als zij niet verdedigd worden als het moet, moeten de verwijten en beschuldigingen vaak eerder gericht worden op de verwaarlozing door de moslims zelf dan op de fouten van de algemene wetgeving.

De praktijk van de rechtspleging toont dat de wetten reeds een groot aantal rechten waarborgen. Men heeft het kunnen zien in een aantal recente zaken in Engeland en Zwitserland. In Frankrijk, trouwens, wat ook de houding van de politieke verantwoordelijken of de schoolleiding moge zijn, heeft het Recht door het arrest van de Raad van State van 1989 de vraag van 'wetmatigheid van de hoofddoek' beantwoord. Het ligt niet echt op het gebied van het recht dat men de vraag moet stellen: de lagere gerechtshoven gaan, zaak na zaak, in de richting van het goedkeuren van het dragen van hoofddoekjes. Het probleem is van een geheel andere orde en vertaalt zich tegenwoordig in de vorm van *een confrontatie van standpunten*. Ver van de wetgeving met haar interferenties van beelden, vooroordelen, veronderstellingen en passies die de dialoog completeren.

Het juridisch terrein blijft dan ook open en we moeten op de hoogte zijn van deze vragen temidden van deze gepassioneerde woordenwisselingen. Het recht, moeten we hopen, zal tenslotte reden hebben de gevaarlijke neigingen uit te sluiten en te verwerpen. (Vert. Dr. Paule Maas)

VREDESPRIJS VAN PAX CHRISTI VOOR VIER JOEGOSLAVEN

De beweging Pax Christi is in 1945 opgericht als katholieke organisatie ter bevordering van verzoening en vrede. Aanvankelijk was de verzoening tussen Frankrijk en Duitsland de voornaamste zorg van de oprichters. Sinds 1965 kwam de Noord-Zuid problematiek op de voorgrond: hoe kan de wereld het zich veroorloven om zo'n grote kloof tussen rijk en arm te laten ontstaan? Ook kwamen er toen allerlei toenaderingen tot de communistische landen: er moest toch een andere weg zijn dan de koude oorlog! De laatste vijf jaar heeft de beweging zich ook ingezet om de slachtoffers van de oorlog in het voormalige Joegoslavië te helpen en om de vredesdialog te stimuleren. In dit kader past de toekenning van de Pax Christi Vredesprijs 1996 aan vier vredesactivisten uit dit gebied. Hieronder vertalen wij, met enkele aanvullingen uit materiaal geleverd door Pax Christi, de toespraak die kardinaal Godfried Danneels, internationaal voorzitter van Pax Christi, hield op 23 november 1996 in Graz bij de uitreiking van de prijs.

Vandaag komen wij voor de negende maal bijeen om de jaarlijkse Internationale Pax Christi Vredesprijs uit te reiken. Met deze prijs wordt een persoon of een groep personen geëerd, die aan de basis werken voor gerechtigheid en vrede. Ik ben erg blij, dat dit jaar de prijs kan worden toegekend aan vier personen uit het voormalige Joegoslavië: Bisschop Franjo Komarica en Moefti Hadji Ibrahim Efendi Halilovic, beiden uit Banja Luka in de Servische Republiek; Jelena Santic uit Belgrado, Federale Republiek Joegoslavië, en Gordano Stojanovic uit Oost Slavonië, Kroatië. Wij zijn ook blij dat Kardinaal Frans König, mijn voorganger als internationaal voorzitter van Pax Christi, bij ons is. Hij is een man, die nog altijd actief is in het bij elkaar brengen van mensen uit verschillende kerken en religies om een dialoog te voeren, ook in het vroegere Joegoslavië.

Wij zijn zeer blij, dat we hier in Graz zijn, op uitnodiging van Pax Christi Oostenrijk. Ieder jaar wordt een nationale afdeling gevraagd om de plechtigheid van

de prijsuitreiking te organiseren in naam van de gehele internationale beweging. De stad Graz is nu zeer bekend geworden vanwege de Tweede Oecumenische Europese Assemblee, die in juni 1997 gehouden zal worden in deze mooie stad. Het thema van deze Assemblee is: "Verzoening, Gave van God en Bron van Nieuw Leven". Europa schreeuwt om verzoening: verzoening tussen mens en God na zoveel lijden in deze eeuw; verzoening tussen de verschillende kerken na zoveel strijd en verdeeldheid; verzoening tussen de Europese volkeren na zoveel conflicten en oorlog, volkerenmoord en sociaal onrecht; en verzoening met de natuur, die haar eigen recht op overleven heeft. Pax Christi, op internationaal vlak en vooral via de nationale Europese afdelingen, is zeer intensief bezig met de voorbereiding van deze Assemblee.

Geen godsdienstoorlog

Men hoort nogal eens, dat de oorlog in het voormalige Joegoslavië een gods-

dienstoorlog is. Die bloedige conflicten zouden ontstaan zijn door de verschillen tussen katholieken (Kroaten), orthodoxen (Serviërs) en moslims (Bosniërs). De oorlog zou bewijzen, dat christenen en moslims onmogelijk in vrede kunnen samenwonen. Ook al hebben vertegenwoordigers van alle drie religies in de beginfase van de oorlog verklaard, dat er hier geen sprake is van een godsdienstoorlog, toch is het tegenovergestelde sindsdien vaak gehoord. Als wij hierover nadenken, dienen wij vooral twee zaken goed te overwegen:

1. Sinds het begin van de oorlog hebben de kerken en de religieuze gemeenschappen het zeer duidelijk gemaakt, in een serie bijeenkomsten en door gezamenlijke oproepen tot vrede, dat zij de oorlog veroordelen, dat zij iedere vorm van geweld afkeuren, als een middel om conflicten op te lossen. Het is opmerkelijk dat deze contacten tussen de kerken en de religieuze gemeenschappen in het vroegere Joegoslavië gedurende de laatste vijf jaren veel intensiever zijn geweest dan in alle jaren daarvoor. Aan de ene kant is dat ook jammer, omdat het bewijst dat er in het vroegere Joegoslavië geen traditie is geweest van oecumenische contacten tussen de kerken. Anderzijds bewijst het, dat de kerken, in ieder geval tijdens de confrontatie met de nieuwe conflicten, zich bewust geworden zijn van hun rol en geprobeerd hebben om de waanzin te stoppen, ook al lukte dat niet.

Pax Christi Internationaal en de verschillende afdelingen van onze beweging, hebben pogingen gedaan om ontmoetingen tussen de religieuze vertegenwoordigers van het vroegere Joegoslavië te bevorderen. In onze landen hebben een aantal van

deze ontmoetingen plaats kunnen vinden, terwijl ook groepen en delegaties van de beweging naar de nieuwe staten van het vroegere Joegoslavië zijn afgereisd.

Ik was zelf in Belgrado, Zagreb en Serajevo. Ik heb gesproken met hoge vertegenwoordigers van de Servisch-Orthodoxe Kerk, de Rooms-Katholieke Kerk in Kroatië en de Moslingemeenschap in Bosnië. Ook al is het duidelijk, dat er lang niet altijd overeenstemming is geweest tussen de verschillende religieuze gemeenschappen over de oorzaken van de oorlog, we waren het er wel over eens, dat de oorlog niet door de religies werd veroorzaakt of door de godsdienstige verschillen tussen de inwoners van de voormalige Joegoslavische staat.

Ik moet hier aan toevoegen, dat de publieke opinie in het Westen nauwelijks aandacht heeft geschonken aan de gedachten die binnen de kerken werden geformuleerd. In onze landen bestaat een sterke neiging om ondoordachte uitspraken van afzonderlijke kerkelijke vertegenwoordigers juist te publiceren en te vergeten, dat de officiële positie van de verschillende religieuze gemeenschappen geheel anders is. Ik geloof, dat het juist de taak is van de contacten van Pax Christi met het vroegere Joegoslavië om de verspreiding van zulke eenzijdige opvattingen tegen te gaan.

2. Zoals ik al heb aangegeven, bestaan er in de religieuze gemeenschappen zeer uiteenlopende opvattingen over de oorzaken van de oorlog en over de eerste verantwoordelijken voor de uitbarsting van geweld. We waren wel eensgezind als het ging over de noodzaak, dat alle geweld onmiddellijk beëindigd zou moeten wor-

den. Met het oog op die zo uiteenlopende visie op de werkelijkheid, kon onze beweging niet onverschillig blijven. Pax Christi heeft altijd in zijn contacten met de religieuze gemeenschappen het standpunt verdedigd, dat hun visie niet automatisch de enig ware zou kunnen zijn. Wij kunnen hier een aantal praktische voorbeelden van geven. We kunnen bijvoorbeeld verwijzen naar de ontmoeting met een zeer hoge officiële delegatie van de Servisch-Orthodoxe Kerk in België en in Nederland of de belangrijke pogingen gedaan door de Vlaamse en Nederlandse afdelingen om Servische en Albanese jongeren uit Kosovo te verzoenen. De Duitse afdeling heeft bemiddeld voor Duitse en Oostenrijkse vrijwilligers, die met vluchtelingen hebben gewerkt in kampen in Kroatië en Bosnië-Herzegovina.

Vanuit onze ervaring vanaf de stichting van onze beweging, toen de hoogste prioriteit lag bij de verzoening tussen Duitsers en Fransen, kunnen wij niet terzijde blijven, wanneer wederzijdse beschuldigingen en uiteenlopende beoordelingen over die oorlog het proces van verzoening tussen Serviërs, Kroaten en Moslims blokkeren.

In onze landen bestaat een sterke neiging om ondoordachte uitspraken van afzonderlijke kerkelijke vertegenwoordigers juist te publiceren en te vergeten, dat de officiële positie van de verschillende religieuze gemeenschappen geheel anders is.

Pax Christi is een kleine beweging die

geen krachtige politieke invloed heeft. Met de middelen, waarover wij beschikken, konden wij de oorlog natuurlijk niet beëindigen. Wat we konden en ook moesten doen is het ondersteunen van alle pogingen die bijdragen aan de verzoening tussen de volkeren en zo dus ook tussen de religies op het grondgebied van het vroegere Joegoslavië. Daarom heeft Pax Christi besloten om vier personen te eren, die in een zeer vijandige omgeving door hun moedige inzet hebben bijgedragen aan de verzoening in hun omgeving. Met deze prijs willen wij duidelijk maken wat naar onze overtuiging nodig is om de volkeren van Zuidoost Europa weer in vrede en verzoening te laten samenleven. Wij willen de moed en persoonlijke inzet van deze vier personen eren.

Franjo Komarica, Bisschop van Banja Luka

Franjo Komarica is geboren in 1946 in een klein dorp, Novakovici. Hij werd in 1989 bisschop van de grote Bosnische stad Banja Luka (lett.: Water van Lukas). Voor de oorlog waren daar ca. 180.000 katholieken en 356.000 moslims. De Bosnische Serven overheersten de stad tijdens de oorlog en het resultaat van de etnische zuivering is een huidig aantal van ong. 30.000 katholieken en 37.000 moslims.

Ondanks Servische dreigingen bleef Bisschop Komarica in Banja Luka wonen. Hij ging door met zijn pleidooi voor de erkenning van mensenrechten. Hij hield ook openbare gebedsdiensten samen met de moslim geestelijke en de orthodoxe bisschop. In mei 1995 werd hij door het Bosnisch-Servische leger onder huisarrest gesteld. Uit protest tegen de alsmaar voortdurende aanvallen op kerken en

katholieken begon hij een hongerstaking in een poging internationale aandacht te krijgen voor wat er in zijn stad gebeurde. Gedurende deze periode vonden vluchtelingen een schuilplaats in zijn huis en hij zorgde dat Caritas Banja Luka zowel moslim als katholieke slachtoffers van haat en geweld hielp. In Februari 1996 deed bisschop Komarica samen met de drie andere katholieke bisschoppen van Bosnië-Herzegovina een oproep om 'tekens van vrede' te stellen om de spiraal van haat en geweld te breken. Zijn boodschap was: "geen verzoening zonder vergeving". Samen met moefti Halilovic riep hij op tot een dialoog met de Servisch-orthodoxe kerk om te komen tot een multi-etnische en multiculturele samenleving voor allen.

Hadji Ibrahim Efendi Halilovic, moefti van Banja Luka

Ibrahim Halilovic werd geboren op 24 juni 1940 in Brnjik, bij Tuzla in Bosnië-Herzegovina. Hij is geboren in een oude Bosnische familie, werd professor in de Arabische taal- en letterkunde, tevens oppermoefti van Banja Luka en sinds 1989 moefti van de Bosnische Krajina, waarvan Banja Luka de hoofdstad is. Toen de oorlog begon, besloot hij met zijn vrouw om te blijven. De moslingemeenschap van Banja Luka werd het doelwit van talrijke aanvallen en velen vluchtten. Alle moskeeën van Banja Luka werden verwoest.

De moefti werkte nauw samen met Bisschop Komarica, die ook in de stad bleef. Ondanks drie aanslagen op zijn leven bleef hij hopen dat er een ogenblik zou komen, dat alle Kroaten en Bosniërs zouden kunnen terugkeren om hun stad en land weer op te bouwen. Hij is een zeer

geestelijk levend en bewogen man met een hartstochtelijke inzet voor vergeving.

Jelena Santic

Jelena Santic is geboren in Belgrado, waar zij een klassieke balletopleiding volgde. Zij studeerde ook in Monte Carlo, Cannes en Moskou. Zij werd prima ballerina van het Joegoslavische Nationale Ballet en werkte als choreograaf.

Vanaf het begin van de oorlog in het voormalige Joegoslavië was Jelena Santic actief bij het vredeswerk. Zij was een van de stichters van het *Actiecentrum tegen Oorlog, de Belgrado Kring van Onafhankelijke Intellectuelen* en de *Europese Beweging*. Van 1993 tot mei 1995 was zij de coördinator van het Pakrac Project. Doel van dit programma was het geven van hulp voor traumaverwerking in West-Slavonië en het opbouwen van vertrouwen in andere partijen. In samenwerking met Kroatische vredes-groepen en de *United Nations Transitional Administration for East Slavonia (UNTAES)* werd zij coördinator van een programma voor "Werk aan Vertrouwen in Oost-Slavonië". Deze organisatie stimuleert burgers om initiatieven te nemen, zodat conflicten op een vreedzame manier kunnen worden opgelost. Zij hielp meerdere individuele personen en families: Serviërs die uit de Krajina waren weggetrokken, Kroatische moeders uit Vukovar of moslims die in Serejevo onder Servische overheersing bleven wonen.

Gordano Stojanovic

Gordano Stojanovic werd in 1960 geboren in Virovitica, Kroatië. Haar vader is Servisch, haar moeder een Kroat. In

1965 verhuisde de familie naar de Baranja, het gebied waar tijdens de oorlog in voormalig Joegoslavië de Serviërs en Kroaten elkaar bestreden. Gordana studeerde in Osijek en Zagreb, waar zij in 1984 een diploma voor sportleraar behaalde.

Toen de oorlog in 1991 begon, trok een deel van Gordana Stojanovic's familie weg naar Osijek, maar zelf bleef zij met haar Servische echtgenoot in Baranja. Hun huis werd verbrand en de overgebleven familie werd door de frontlijn gescheiden. Gordana begreep de hulpeloosheid en radeloosheid van de bevolking en wilde iets voor hen doen. Zo begon zij in 1994 met haar vredeswerk. Door algemene oproepen en persoonlijke brieven probeerde zij de verschillende partijen met elkaar in contact te brengen. Zij bracht verdeelde families weer bijeen: tot nu toe heeft zij zo 740 personen kunnen helpen.

Zij heeft twee zomerkampen georganiseerd voor jongeren van 'beide zijden'. Zo organiseerde zij voor de 'twee kampen' ook ecologische werkkampen in het Nationale Park, dat nu tot militair gebied is verklaard. Zij heeft een plaatselijke vredesgroep bijeengebracht van 17 personen, intellectuelen uit verschillende delen van de Baranja, de "Associatie voor Vrede en mensenrechten van de Baranja".

Namens Pax Christi Internationaal heb ik het genoegen de Pax Christi Vredesprijs 1996 toe te kennen aan Jelena Santic, Gordana Stojanovic, Bisschop Franjo Komarica en Professor Hadji Ibrahim Efendi Halilovic. — Kardinaal Godfried Danneels

Uit: Keesings Historisch Archief-December 1965

Een Aziatische nominatie voor de vredesprijs in 1997?

Sinds de Pax Christi vredesprijs in 1988 voor het eerst werd toegekend, is de prijs tweemaal naar personen en groepen in Latijns-Amerika gegaan, eenmaal naar een Indianen-organisatie uit Noord-Amerika, tweemaal ook naar Afrikaanse vredesactivisten en driemaal naar Oost-Europa, terwijl eenmaal een Italiaanse organisatie de prijs kreeg toegekend. Azië zou nu natuurlijk voor de hand kunnen liggen. Als we de toekenningen tot nu toe bekijken, blijkt er immers vaak een gewogen toekenning te zijn: katholieken én anderen, mannen én vrouwen, Noord én Zuid.

Bij een andere vredesprijs, de Nobelprijs voor de vrede, is er stevige kritiek geweest op de twee prijswinnaars, die hun prijs op 10 december 1996 in Oslo ontvingen: de katholieke Bisschop Belo, die pleit voor een goede behandeling van het Oost-Timorese volk, dat sinds 1975 is ingelijfd in de Indonesische republiek, met als medewinnaar de internationale activist voor de onafhankelijkheid van Oost-Timor, Ramos Horta. De onverzoenlijke houding, welke de laatste vaak heeft getoond, maakt hem tot een voor velen moeilijk te accepteren prijswinnaar.

In Indonesië en daarbuiten zijn er voor en na de prijs-uitreiking stemmen opgegaan voor een ander koppel: naast Bisschop Belo zou de moslimleider Kijai Haji Abdurrachman Wahid eerder in aanmerking komen. Als kleinzoon en zoon van een van de meest geëerde islamitische families van dit land, heeft hij zich nooit als een partijdig moslim willen opstellen in sociale en politieke zaken. Samen met christenen en anderen is hij actief geweest in de *Lembaga Bantuan Hukum*, een stichting voor rechtshulp, die veel politieke gevangenen heeft geholpen; hij heeft mede de stimulans gegeven tot het oprichten van *Forum Demokrasi*, een vereniging voor mensenrechten die niet uitgaat van een bepaalde religie of wereldbeschouwing. Tegen een deel van de moslimgemeenschap in, die eerder versterking van de eigen zuil beoogt, heeft hij actief gewerkt in de World Conference for Religion and Peace, WCRP, waarvan hij een der presidenten is. Als bisschop Belo heeft hij geen onverzoenlijke houding ten opzichte van het generaalsregiem van Jakarta. Hij erkent het vele goede dat door die regering is gedaan, maar gaat ook door met de strijd voor mensenrechten en democratie. Belo-Abdurrachman zou een goede beloning zijn voor constructief vredeswerk!- KS

GEMENGDE RELATIES

In de maand november 1996 vonden enkele activiteiten plaats rondom het onderwerp 'gemengde relaties'/bi-culturele relaties. De stichting LAWINE organiseerde een studiedag met als thema *Islam, islamitisch recht en bi-culturele relaties*. Zij houden zich met name met de juridische aspecten van een bi-culturele relatie bezig.

Vanuit *Kerk en Wereld* werd een ontmoetingsweekend georganiseerd voor 'gemengde relaties' waarbij het accent kwam te liggen op geloofsvragen vanuit de christelijke en islamitische tradities.

Migranten Informatief, een informatiebulletin, wijdde het oktobernummer aan Bi-culturele relaties.

Over de terminologie wordt verschillend gedacht: LAWINE gebruikt bi-culturele relatie, omdat uitgegaan wordt van de gedachte van mensen uit twee culturen. Aan de term 'gemengde relaties' zitten ook nadelen, maar het wil aangeven dat er sprake is van een mixture van factoren: cultuur, ras, godsdienst en sociale omstandigheden spelen een rol.

Islam, islamitisch recht en een bi-culturele relatie: een studiedag

Al meer dan 10 jaar heeft de Stichting LAWINE met vrouwen, die een bi-culturele relatie hebben, gezocht naar oplossingen voor hun vragen. Begin jaren '80 hadden verschillende Nederlandse vrou-

wen een relatie met mannen uit Europa (Polen, Portugezen, Spanjaarden etc). Ondanks het feit dat deze mannen uit Europa kwamen, waren de culturele verschillen binnen deze relatie vaak onoverbrugbaar. Eind jaren '80 en begin jaren '90 kwamen steeds meer Nederlandse vrouwen - gehuwd of samenwonend - met een moslimpartner bij *Lawine* om advies.

Lawine groeide uit. Ze hebben in de Bijlmermeer een huis betrokken waar ze kantoor houden: hun nieuwsbrief wordt daar uitgegeven, alle gegevens omtrent bi-culturele relaties worden daar verzameld, gesprekken met mensen vinden daar plaats en ook kleinschalige ontmoetingen en cursussen. De laatste jaren worden ze steeds meer geconfronteerd met het probleem van kinderneername. Begin dit jaar zijn ze met enkele mensen naar Egypte gegaan om contacten te leggen met vrouwenorganisaties, met een mensenrechtenorganisatie en met advocaten. Wanneer bijv. een Egyptische man de kinderen meeneemt na echtscheiding dan duikt hij onder met de kinderen en niemand weet waar ze verblijven. Het ontbreekt deze mannen aan juridische kennis zowel over het Egyptische recht als over het Nederlandse recht. De Nederlandse vrouw staat machteloos. De stichting *Lawine* is begonnen een netwerk op te bouwen in Egypte met genoemde organisaties, zodat vader en kinderen gemakkelijker zijn op te sporen. Het is niet de bedoeling dat de kinderen mee terug genomen worden naar Nederland, maar de opzet van dit project is dat er een nieuw overleg ontstaat tussen

de ouders over de kinderen. Tijdens hun bezoek aan Egypte hebben ze een vader met kinderen gevonden. Er is een regeling getroffen dat de moeder de kinderen bijv. in de vakantie mag opzoeken. Door goede afspraken te maken ontstaat er aan beide kanten rust en een voorzichtig vertrouwen.

Op de studiedag van november 1996, die gehouden werd in het Vrouwenhuis aan de Nieuwe Herengracht te Amsterdam, stonden de bi-culturele relaties en het islamitisch recht centraal. Mw. Inez Schade, één van de vrouwen van het eerste uur en medewerker, gaf in haar inleiding aan welke beelden er bestaan over bi-culturele relaties in Nederland en hoe ze in werkelijkheid functioneren. Vanuit de waarnemingen en ervaringen binnen Lawine stelt zij dat een relatie tussen een Nederlandse man en een buitenlandse vrouw redelijk geaccepteerd wordt in de Nederlandse samenleving. De vrouw gaat bij de familie behoren. Bij een relatie tussen een Nederlandse vrouw en een niet-Nederlandse man worden vaak vele vragen gesteld. Zeer generaliserend gesproken zal de man nooit echt bij de Nederlandse samenleving horen en de vrouw wordt niet voluit erkend.

Toch klopt dit beeld niet, zegt Inez Schade. In laatstgenoemde relatie heeft de vrouw een enorme machtspositie. Zij is het die de taal goed beheerst; zij is het die de weg weet naar sociale zaken, arbeidsbureau etc.; zij is het die voor de man op kan komen. Vrouwen zijn zich er vaak niet van bewust dat haar machtspositie tegelijkertijd de valkuil vormt waar ze inlopen. Vrouwen scheppen een afhankelijkheidsrelatie, terwijl de mannen tegelijkertijd geweldig hoge verwachtingen

hebben van hun bestaan hier. Wanneer er kinderen komen, neemt zij opnieuw het voortouw: haar waarden en normen worden doorgegeven. De vraag is: wat gebeurt er in een dergelijke relatie? Zijn de dingen die fout gaan te wijten aan de islam of aan de cultuur?

In een bi-culturele relatie is het van groot belang dat er over recht/wetgeving, over cultuur en over godsdienst gepraat wordt, maar ook moeten man en vrouw zich realiseren welke plaats zij innemen ten opzichte van elkaar.

Mr. Susan Rutten (Universiteit van Maastricht) sprak over "Nederlandse vrouwen met een bi-culturele relatie en islamitisch recht". In grote lijnen gaf zij aan hoe het islamitisch recht gevormd was, waarbij plaatselijke/regionale invloeden zeker van belang zijn geweest. In de 19e eeuw deden zich nieuwe ontwikkelingen voor: in sommige landen vond een verdere modernisering plaats; in andere landen werd het traditionele recht sterker verbonden met het islamitisch recht.

In een bi-culturele relatie zal de vraag aan de orde zijn voor welk recht je gaat trouwen, maar daarmee zijn de problemen niet opgelost. Als een huwelijk wordt gesloten voor de burgerlijke stand op een consulaat, dan kan het gebeuren dat dat niet wordt erkend in Nederland. Omgekeerd wordt het Nederlandse huwelijksrecht niet in alle landen erkend. Vaak ligt er ook de vraag van de 'buitenlandse' partner om het huwelijk voor zijn/haar recht te laten voltrekken. Een dubbelhuwelijk is dan onvermijdelijk. Over de persoonlijke gevolgen zal men zich goed moeten laten voorlichten, want hoe worden de rechten en plichten ten opzichte van elkaar beschreven? Hoe is het erfrecht

geregeld? Zij adviseert om een dubbelhuwelijk in beide landen te laten legaliseren.

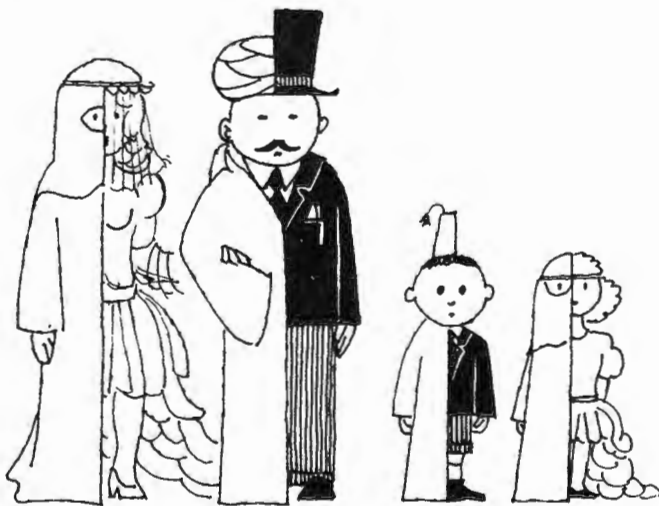
Mw. Betty de Hart, ook medeoprichter, medewerker en gespecialiseerd in juridische zaken, gaat in op de vraag die vaak wordt gesteld: verbeter je je rechtspositie als vrouw als je naar buitenlands recht bent getrouwd? Zij beantwoordt deze vraag ontkennend. In de eerste plaats stelt zij dat een huwelijk een contract is tussen twee mensen. Beide partners kunnen de inhoud van dit contract meebepalen. Daarbij wil ik wel de aantekening maken dat deze afspraken dan overeenkomstig de sfeer van de islam behoren te zijn.

Zij geeft een aantal praktische adviezen:

- Teken nooit iets wat je niet kunt lezen.
- Wees je bewust van de nationaliteit van je partner.
- Kun je het land verlaten van je partner zonder zijn toestemming? Belangrijk om een reisvolmacht te regelen.

- Welke financiële verplichtingen zijn er?
- Toets zo mogelijk alle informatie over het land.

Ondanks de kennis en expertise die *Lawine* heeft verzameld de afgelopen jaren en toegepast, hebben veel vrouwen die aanwezig waren het gevoel het wiel opnieuw uit te moeten vinden. Het is moeilijk goede informatie te krijgen via de officiële kanalen. Vaak worden ze van het kastje naar de muur gestuurd en de Nederlandse overheid voert een duidelijk ontmoedigingsbeleid in dit opzicht. De laatste cijfers van het CBS (3 op de 4 relaties van Nederlandse vrouwen met 'buitenlandse' mannen loopt stuk) moedigen een bi-culturele relatie ook niet aan. In de stichting *Lawine* werken mensen die ondanks deze negatieve berichtgevingen Nederlandse vrouwen helpen zich bewust te worden waar ze aan beginnen als ook waar mogelijk hen helpen de juiste kanalen te vinden.

Zij adviseert om een dubbelhuwelijk in beide landen te laten legaliseren

'Verschillende wortels - één boom': een ontmoetingsweekend

In een andere setting en een andere opzet kwamen eind november 1996 in *Kontak der Kontinenten* te Soesterberg koppels bij elkaar waarvan de ene partner moslim is en de andere partner christen. Met opzet hebben we gekozen voor de invalshoek van de godsdienst en de cultuur, omdat we her en der merken dat juist vragen rondom geloof van twee verschillende tradities nauwelijks aandacht krijgen, ook vanwege de complexiteit.

De bedoeling van deze ontmoeting was allereerst dat mensen met een 'gemengde relatie' anderen in eenzelfde situatie konden ontmoeten, hun verhaal konden vertellen en hun vragen konden stellen. Al gauw werd gezegd: "ik heb altijd gedacht dat ik gek was, maar het is niet zo gek dat ik een 'andere' partner heb dan mijn Nederlandse vriendinnen. De dingen die ik hier hoor zijn zo herkenbaar. Eindelijk kan ik vrijuit praten."

Het was verrassend hoe open er werd verteld, zowel over de verrijkende als over de belemmerende elementen in hun relatie.

Hoe mag je en hoe kun je ieder vanuit je eigen traditie kijken naar een 'gemengde relatie'? Waar zijn aanknopingspunten te vinden en waar lopen de wegen uit elkaar? In de loop van het weekend bleek dat er een aantal gezamenlijke punten zijn waar de deelnemers graag over wilden praten. Het punt van opvoeding kwam terug in de gesprekken; normen en waarden: wat draag je over? Vragen rondom religie en cultuur, maar ook de vraag rondom de machtsstrijd. Heb je als Nederlander niet sterk de neiging om te

overheersen? Hoe gemakkelijk trappen Nederlandse vrouwen in de valkuil om alles te willen regelen voor hun 'buitenlandse' partner?

Imam Ahmed El-Helou en ds. Gé Speelman belichtten vanuit eigen traditie hoe er gekeken wordt naar en nagedacht wordt over 'gemengde relaties'. Uit beide inleidingen wordt duidelijk dat er spanningen liggen zowel aan de christelijke als aan de islamitische kant. Die spanningen moet je niet uit de weg gaan, maar je moet samen gaan zoeken naar een evenwicht. Wanneer de ene partner de ander wil overtuigen van zijn/haar waarheid, dan vermijd je het zoeken van de balans. De weegschaal slaat door naar de andere kant met als gevolg dat er van een gelijkwaardige relatie geen sprake meer is. Imam El-Helou accentueerde tolerantie en zoeken naar een compromis. In een huwelijk moet je niet hetzelfde worden. Iedere partner draagt eigen verantwoordelijkheid. In die eigenheid mag de ander gekend worden. Mevr. Speelman liet vanuit enkele bijbelse noties zien dat de vreemde/het vreemde een positieve bijdrage kan leveren aan de andere geloofsgemeenschap (bijv. Ruth). In een 'gemengde relatie' moet niet alles op één hoop gegoooid worden. Er zijn overeenkomsten, maar er zijn ook verschillen. Het is voluit bijbels om met dat anders-zijn van de partner respectvol om te gaan.

Een inspirerend weekend dat nog veel vragen liet liggen, maar dat ook de uitdaging gaf om door te gaan. Het zou goed zijn als er een plek komt waar moslim-christen partners elkaar kunnen ontmoeten en nadenken over mogelijke oplossingen.
- Josien Folbert

EXECUTIEF VAN DE MOSLIMS IN BELGIË van experiment tot Koninklijk Besluit

In ons maart-nummer 1996 (no. 128:34-36) beschreven wij het ontstaan en de werking van het experiment van het 'Executief van de Moslims in België'. Daarin onderlijnden we dat het Executief, na een lange ontstaansgeschiedenis gekozen door een 'Constituante' van 51 leden in de lente van 1993, en erkend als enige gesprekspartner door de Minister van Justitie op 31 maart 1994, aan het einde van zijn voorlopig mandaat van één jaar was, en van top tot basis geëvalueerd werd in het voorjaar van 1996.

De experimentele fase liep op 9 juli 1996 ten einde. Toen verscheen in het Belgisch Staatsblad een Koninklijk Besluit van 3 juli 1996 over *Het Executief van de Moslims in België*. In zijn inleiding zegt het KB dat de op papier nog steeds bestaande voorlopige Raad der Wijzen, waaruit het Executief ontstond, zijn mandaat heeft beëindigd en vervangen wordt door *Het Executief van de Moslims in België*. Hiermee verwerft het Executief nu een definitieve plaats als gesprekspartner voor de Belgische Staat.

Toch is het Executief nog niet volledig als 'Hoofd van Eredienst' op gelijke voet van de vijf andere door de Belgische Staat erkende erediensten. Ook deze Executief van de moslims in België kan nog niet artikel 181 van de Belgische grondwet uitvoeren, waarin de wedden en pensioenen van de bedienaars van de erkende erediensten ten laste van de Belgische Staat gelegd worden. De opdracht blijft namelijk dezelfde als de voorlopige Executief: op verzoek van de Minister van Justitie zal de Executief adviezen verstrekken omtrent de vertegenwoordiging van

het geheel van de Islamitische Gemeenschap in België. Ook zijn temporalia-taken blijven dezelfde als de voorlopige Executief had: namelijk voor het onderwijs islamitische godsdienst en de aanwezigheid van islamitische begeleiders in verpleeg- en strafinstellingen. Belangrijk is evenwel dat er vermeld wordt 'dat deze takenopsomming niet beperkend bedoeld is'. Hierdoor blijft een wens open van de voorlopige Executief die aanvang 1996 graag zijn taken uitgebreid zag tot andere materies die islamieten aanbelangen (zie no. 128).

Het orgaan wordt bevestigd met zijn 17 leden, waarvoor de voorwaarden die aan hen gesteld werden dezelfde zijn gebleven: minstens 5 jaar woonachtig zijn in België en de verschillende stromingen en nationaliteiten van de Islamitische gemeenschap uit de verschillende landsdelen vertegenwoordigen. We mogen stellen dat met dit Koninklijk Besluit de Executief niet alleen bevestigd wordt, maar ook dat het meer financiële armslag kreeg, en vooral dat juridisch een stap vooruit is gezet. Er is door dit KB eindelijk een nieuwe duidelijkheid geschapen na de tussenstappen tussen 3 juli 1990, de aanstelling van de *Raad der Wijzen* die de onderwijsbevoegdheid kreeg en nu, 9 juli 1996.

Dit mag beschouwd worden, na de erkenningswet van 19 juli 1974, het Koninklijk Besluit van 3 mei 1978 met de 'organisatie van een comité dat het beheer van de temporalia zou regelen voor de erkende islamitische gemeenschappen' en de vernoemde stap van 1990, als een vierde en belangrijke duidelijke stap naar het uiteindelijk te bekomen representatieve 'hoofd van eredienst'. Het verhaal gaat dus verder en we zijn met deze stap nog

niet aan dit uiteindelijke doel. Maar vele waarnemers zowel binnen als buiten de islamwereld in België noemen het een goede stap in de goede richting. — Simon Lambregs

De opvallende bouw van Turkse moskeeën in Belgisch-Limburg

Op 26 oktober 1996 werd voor de derde maal in minder dan één jaar in Belgisch Limburg de bouw van een Turkse moskee in de kijker geplaatst, toen voor de Turkse Yunus Emre-Moskee in de zuidelijke wijk Sledderlo van Genk de eerste steenlegging plaatsvond. Op 15 maart van 1996 was er eenzelfde gebeuren in de wijk Meulenberg van Houthalen: ook hier gebeurde een eerste steenlegging voor een moskee voor 700 biddende moslims.

Het sterkst in de belangstelling stond nog op 10 december 1995 de opening van de nieuwe Fatih-moskee in Beringen-mijn. Televisie en kranten besteedden veel aandacht aan de inhuldiging die in de loop van de bouwperiode met vele discussies tussen gemeentebestuur en moskee-vereniging was gepaard gegaan omtrent de rooilijn en de inplanting van de moskee in de gebedsrichting van Mekka.

Op alle gebeurtenissen wordt het vreedzaam samenleven onderlijnd en de openheid voor multiculturele en multi-religieuze ontmoetingen die de moskee zal kunnen aanbieden. Deze eerste nieuwgebouwde moskeeën van ottomaanse signatuur nodigen de christenen steeds meer uit tot een 'religieuze toerisme': 'kom en zie hoe wij bidden', zeggen zij. Zij trekken, zoals nu in de voltooide moskee van Beringen het geval is, christenen aan tot bezoek. Op vele plaatsen zijn de bezoeken van moskeeën trouwens in de mode, ook

waar ze geen nieuwbouw zijn. Door deze nieuwgebouwde moskeeën echter wordt het multi-religieuze aspect van ons samenleven heel duidelijk uiterlijk en materieel zichtbaar in ons alledaagse landschap en woon- en leefmidden. Dit is nieuw en nodigt ons uit om, zoals in Beringen en weldra in Meulenberg en Sledderlo een kerktoren en een minaret naast elkaar naar de hemel wijzen, ook als Abrahamitische godsdiensten samen heel actief aan een godsdienstig integratiemodel te werken en samen naar de Ene God te verwijzen. — Simon Lambregs

Belgisch-Limburgse Marokkanen verenigen zich

Op 24 februari 1996, een vrijdagavond in de Ramadan, traden 21 Marokkaanse verenigingen in Belgisch Limburg naar buiten met een eigen *Marokkaans Platform*. Onder het motto 'de andere kant van de medaille' wilden zij zich aan de Limburgse samenleving, van wie de vertegenwoordigers provinciaal waren uitgenodigd, voorstellen als 'Limburgers zoals jullie'. Het negatieve beeld dat Marokkanen soms hebben bij Limburgers - de ene kant van de medaille - wilden zij door dit naar buiten treden doorbreken met de andere kant van de medaille: Marokkanen willen vanuit hun boeiende cultuur mee bijdragen aan het Limburgse Samenlevingsmodel waarin integratie van vele culturen sedert drie tot vier generaties in golven werd opgebouwd als een voorbeeldmodel voor Vlaanderen en België.

In Belgisch Limburg zijn er een 5000 nationaliteits-Marokkanen en een 2000 cultureel-Marokkanen van Belgische nationaliteit. Met dit getal van 7000 vormen ze iets minder dan 1% van het geheel

van de Belgisch-Limburgse bevolking en zijn ze de vierde etnische minderheidsgroep in Limburg na de Italianen, de Turken en de Nederlanders en nog net voor de Grieken. In tegenstelling tot het geheel van België waar de meerderheid der islamieten van Marokkaanse oorsprong is, is in Belgisch Limburg een meerderheid van Turkse oorsprong (tussen 25.000 en 30.000). Deze minderheidspositie bracht ook een zwakkere organisatiegraad mee van de Marokkanen. Ofschoon de Limburgse Marokkanen van verschillende streken van Marokko als Berbers en Arabieren zijn gekomen en zelfs hun onderlinge talen daarmee verschillen, heeft het gevoel van samen één gemeenschap te vormen zich sterk ontwikkeld. Zij zijn zoals de andere migrantengemeenschappen sterk geconcentreerd in de gemeenten van de Midden-Limburgse (vroegere) Mijnstreek. Een recent onderzoek wees uit dat 40% van de baby's van Marokkaanse afkomst bij hun geboorte de Belgische nationaliteit krijgen (wegens de huidige Belgische wetten hieromtrent).

Het Platform telt 21 marokkaanse verenigingen. De eerste generatie is het sterkst aanwezig met de 9 Marokkaanse moskee-verenigingen in Limburg (waarvan 3 in Genk, 2 in Maasmechelen en verder in Maaseik, Houthalen, Heusden-Zolder en Houthalen-Helchteren). Twee organisaties, voortkomend uit de tweede generatie, zijn provinciaal georganiseerd: El Moustakbal en Iligh. Bijzonder opvallend is ook de vrouwenvereniging Nisa, die emancipatie-gericht werkt. De organisaties door en voor jongeren zijn sterk groeiend: op het gebied van sport en cultuur en het zoeken naar contacten en dialoog met de Belgische en christelijke jongeren staan zij vooraan.

Waar de eerste generatie die in de mijnen kwam werken, zich eerst met godsdienstige zaken en moskee-verenigingen bezig hield en vervolgens met cultuur en dienstverlening, is de tweede generatie in zijn prioriteiten juist omgekeerd. Toch ontwikkelen verschillende van hun organisaties zich ook godsdienstig als bruggroepen en brugpersonen in de christelijk-islamitische contacten in Limburg. Zo kan ondermeer in de Genker Abrahamhuiskring op jonge georganiseerde Marokkanen gerekend worden.

De bijzonderste externe impulsen om zich met elkaar verbonden te voelen en aan de eigen situatie te werken krijgen zij naar eigen zeggen door de ondersteuning van de integratiecentra in de verschillende gemeenten en de subsidies van de Vlaamse gemeenschap. De aanwezigheid van de Marokkaanse ambassade-vertegenwoordigers op deze ontmoeting toonde aan dat zij bekommerd zijn om het welzijn van hun Marokkaanse landgenoten. De ambassade had echter geen organisatorische bijdrage: deze laatste was volledig in handen van organiserende platformverenigingen.

Toch gaven de organisatoren ook een achttal knelpunten aan voor de aanwezige niet-Marokkanen. Opgesomd werden: het werken aan de verdere uitbouw van de erkenning van de islam en de nood aan een islamitische begraafplaats in Limburg; een betere sport-infrastructuur voor Marokkaanse jongeren, een betere begeleiding van de gezingshereniging; meer arbeidskansen voor afgestudeerde Marokkaanse jongeren; erkenning van het emancipatiewerk van de Marokkaanse vrouwen; een betere toepassing van de wet op het racisme en meer Marokkaanse migranten opnemen in politie- en rijkswachtcorp-

sen in Limburg.

In 'de andere kant van de medaille' toonde de Marokkaanse gemeenschap in Belgisch Limburg zich als een gemeenschap waarin eerste en tweede generatie samen een kritisch-opbouwende bijdrage willen geven aan het Limburgse samenleven. — Simon Lambregts

Nieuw: Kerkbladen Support Digital (KSD)

KSD is een basiskerkblad met een opmaak voor een plaatselijk/regionaal kerkblad. Via een gangbare Personal Computer (met een tekstverwerker of DTP-programma) kan de redactie op eenvoudige wijze veel gemakkelijker een kerkblad maken. Auteurs met een drukke praktijk hoeven niet alles meer zelf te schrijven.

Het KSD levert een basisopmaak, en aanbod van artikelen en illustraties op diskette, met een gedrukte versie. De inhoud mag door de abonnees vrijuit worden opgenomen voor eigen kerk- of informatieblad. De teksten zijn geschreven met het oog op kerkbladenlezers en zijn samen met de illustraties ook geschikt voor gesprekskringen, catechese of voor een gedrukte orde van dienst. De inhoud grijpt steeds een maand vooruit.

Ds. Corry Nicolay, lid van de SOW-commissie "Ontmoeting Moslim en Christenen", schrijft hierin een vaste rubriek *Moslim en Christen*. De tekst in het januari-nummer, bestemd voor gebruik in februari, is hieronder opgenomen.

Een jaarabonnement omvat 12 pakketten, waarmee u 24 nummers kunt samenstellen.

Een proefpakket ontvangt u voor f 10,-.

Een introductieabonnement voor 1997 kost f 79,-, een gewoon jaarabonnement is f 97,50.

Adres: Kerkbladen Support Digital, Skandalon, Postbus 4080, 7200 BB Zutphen.

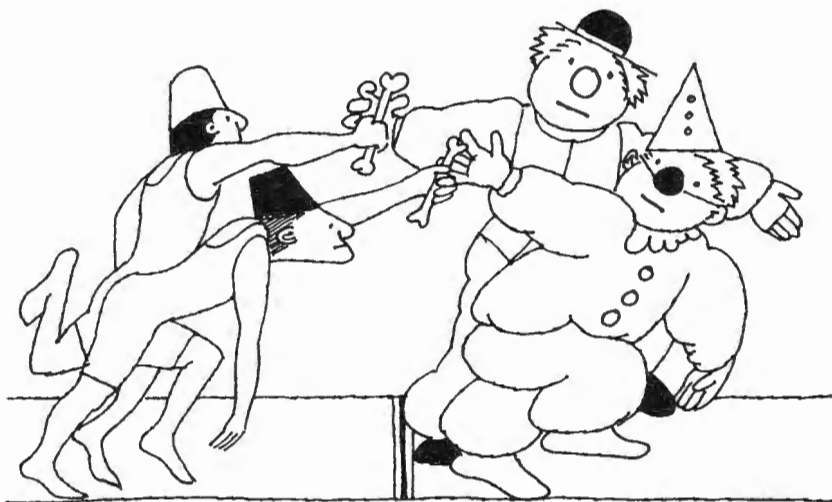
Vasten voor moslims en christen

De volgende bijdrage is niet alleen een voorbeeld voor wat het programma KSD: KERKBLADEN SUPPORT DIGITAL zal gaan bieden, maar tevens van actuele betekenis:

De ene gelovige kijkt erop terug en de andere gelovige kijkt er naar uit.

Voor de moslims is januari dit jaar hun maand van vasten, terwijl na de vastenavond voor de christenen lijdenstijd begint. Tijdens de islamitische maand Ramadan en de christelijke lijdenstijd, oftewel de 40-dagentijd staat de bezinning op het geloof en dagelijks leven centraal.

De moslims vasten dertig dagen tijdens de maand Ramadan, dit jaar van 10 januari tot 9 februari. Zij eten en drinken niet in de periode van zonsopgang tot zonsondergang. Toen ik in 1980 Moslims leerde kennen, dacht ik dat het vasten vooral een zaak was van moeten en dwang. Dit blijkt niet het geval te zijn. Ik vraag dit aan imam Mustafa Onlü, geestelijk leider van de Turks Islamitische geloofsgemeenschap in Leeuwarden. De imam wijst erop dat het islamitische vasten alleen een waardevolle betekenis heeft wanneer het uit je hart komt. Vasten tegen je wil is als een leugen en kun je dus beter niet doen. De kinderen beneden 12 jaar proberen het een dag of iets langer vol te houden, wat door de ouders op gemoedelijke manier wordt gewaardeerd. Na hun 12e jaar is de keus aan henzelf om de stem van hun hart te volgen.

Dit jaar is aswoensdag op 11 februari, twee dagen na het einde van de Ramadan

Dit vasten geldt niet voor zieken, zwangere vrouwen en oude mensen. Het vasten zal de mens ten goede moeten komen in hun lichamelijk en geestelijk welzijn, het vasten mag niet ten koste van de gezondheid gaan. De moslims geloven dat in de maand Ramadan de Koran aan Mohammed is geopenbaard. Tijdens de vastenperiode worden elke nacht dertig bladzijden uit de Koran gereciteerd, zodat na dertig nachten de hele Koran is gelezen. Al met al een stevige aanslag op de stem van de imam (de geestelijk leider). Door deze lezingen en het gezamenlijk bidden en spreken over de gelezen teksten vindt een intense bezinning op het gelovig leven plaats, een leven wat moet leiden tot vrede.

Twee dagen na het verbreken van het islamitisch vasten is het op 11 februari Aswoensdag, de dag waarop in het bijzonder voor de Rooms-Katholieke christenen het vasten begint. In de Roomse en Protestantse kerken is vervolgens de lijdens-tijd begonnen, ook wel de 40-dagentijd genoemd. Voor Christenen staat in de veertigdagentijd het lijden van Christus centraal. De vastenperiode is bedoeld als voorbereiding op het Paasfeest, het feest van de opgestane Christus. Christenen noemen zich naar Christus en worden opgeroepen Zijn naam uit te dragen door een levenshouding van medemenselijkheid, van naastenliefde, een leven wat moet leiden tot vrede.

Dat beide godsdiensten in hun leer en overtuiging de vrede hoog in het vaan-

del dragen, blijkt uit een kernwoord in beide geloven.

De woorden Islam en Moslim zijn afgeleid van het Arabische woord *Salaam*, wat hetzelfde als het Hebreeuwse woord *Sjaloom* betekent. In beide talen worden de woorden geschreven als medeklinkers, waaromheen de betekenis van het woord wordt opgebouwd met kleine tekentjes die de klinkers aangeven. In beide woorden: *Salaam* en *Sjaloom*, staat de lettercombinatie S.L.M. centraal wat Vrede betekent. In de godsdienst heeft het woord Vrede ook een gelovige betekenis, *Salaam* en *Sjaloom*: de Vrede van God. Een vrede, die we als Godsgeschenk ontvangen en samen als mensen kunnen leven en delen. De Islam en het Christendom zijn dus twee vrede-lievende godsdiensten. Wanneer we het als mensen willen, kunnen we in vrede samenleven. We leven dan volgens Gods wil en bedoeling. Wie het islamitische en christelijke geloof anders gebruikt, bijvoorbeeld voor religieus fanatisme en geweld, handelt in strijd met het eigen geloof.

Het valt mij op dat we als moslims en christenen, ieder op onze eigen wijze, ons tijdens een vaste jaarlijkse periode nadrukkelijk bezinnen op het leven vanuit het geloof in die ene barmhartige God, de Schepper van hemel en aarde en van al wat leeft. Die ene God, Die in het Hebreeuws als JHWH en in het arabisch als Allah wordt aangesproken.

Een vrede-lievende groet van Corry Nicolay.

Ramadan-groet Raad van Kerken

Voor moslims in ons land zal januari weer een bijzondere maand zijn. Rond de 10e zal de Ramadan - ofwel de vastenmaand - beginnen, die tot omstreeks 10 februari duurt. Voor de Raad van Kerken in Nederland is het feest waarmee moslims het einde van deze maand vieren ieder jaar weer een goede gelegenheid om christenen uit te nodigen eens bij de moslims in hun omgeving langs te gaan, met een bloemetje of een cadeau en natuurlijk een feestelijke kaart. De Raad van Kerken geeft een kaart uit in het Nederlands, Turks en Arabisch - een 'groet aan onze moslimbroeders en -zusters'; de tekst van deze kaart is hieronder afgedrukt.

De Ramadangoet 1997 is te bestellen bij het bureau Ontmoeting met Moslims van het Centrum voor Gemeenteopbouw; tel: (033) 496 03 29. (Bestelling is in principe gratis; een vrijwillige bijdrage in de kosten is welkom.) Half januari zullen de kaarten verzonden worden.

Het einde van de Ramadan is aangebroken. Dit is een feestelijk moment voor u en uw familie, dichtbij of veraf. Wij wensen u een gezegend 'ID AL-FITR feest toe.

Samen feest vieren na een maand van vasten en bezinning is iets bijzonders; het 'ID AL-FITR feest betekent immers dat moslims een nieuw begin mogen maken in vertrouwen op God. Moslims en christenen weten zich afhankelijk van God, de Vergevende.

Door omstandigheden kunnen mensen soms verstrikt raken in conflicten die moeilijk lijken op te lossen: problemen in de familie, met vrienden of burens. Moslims en christenen hebben hiermee in het leven van alledag te maken.

Als christenen willen wij met u er naar streven om vreedzaam samen te leven. Het is goed om samen te zoeken naar oplossingen. Jezus heeft ons geleerd dat God ons zal vergeven als ook wij onze medemens en hun overtredingen vergeven. Wij vertrouwen daarbij op God, de Vergevende, de Barmhartige, de Erbarmende. Daarom mogen wij de weg van liefde en vergeving in dit komende jaar met vertrouwen tegemoet zien.

Zesde Landelijke Interreligieuze Ontmoetingsdag in Amsterdam

De Werkgroep Interreligieuze Samenwerking (WIS) wordt gedragen door WCRP, IARF (*World Conference on Religion and Peace*) en *International Association of Religious Freedom*) en de Nederlandse beweging *Interreligio*. Op 10 nov. 1996 hielden zij de zesde in een serie van jaarlijkse interreligieuze ontmoetingsdagen in de Amsterdamse Mozes en Aäronkerk. Het was geen echte reli-markt, al stonden er standjes van een aantal bewegingen, geen echt symposium (er waren wél stevige lezingen over dagthema spiritualiteit), het was zeker ook geen politieke manifestatie. Van dat alles had het wel wat, maar het was eerder een vieren van religieuze eenheid in verscheidenheid. Van een aantal religies en bewegingen waren zeker belangrijke vertegenwoordigers aanwezig, zoals Dr. H. van Munster van de Katholieke Kerk, Abdulwahid van Bommel voor de NMR en de Moslimoproep, leiders van Soefi en Baha'i, Boeddhisme en Hindoeïsme. Opvallend was ook de grote inbreng van leden van het Humanistisch Verbond en de Universiteit voor Humanistiek. Niemand pleitte voor een *Nationale Religieuze Raad* of weer een nieuwe

organisatie naast de zeer vele die er in eerlijke harmonie bijeen waren.-KS

Katholieke Theologen over God als Verlosser

De door de paus ingestelde *Internationale Theologische Commissie* heeft onlangs een resultaat van enkele jaren studie naar *God als Verlosser* gepubliceerd. Het document moet zeker gezien worden als een reactie op de New Age-ideologieën en formuleert in die context opnieuw een aantal christelijke leerstellingen. Het document heeft ook een passage over de islam:

"I:23. Evenals het jodendom en het christendom is de Islam ('onderwerping') een monotheïstische verbondsgodsdienst, met een diep geloof in God als de Schepper van alles. Zoals de naam al aangeeft, ziet het de sleutel tot de ware godsdienst en dus tot het heil in geloof, vertrouwen en totale onderwerping aan de wil van de grote en barmhartige God.

I:24. Volgens het geloof van de moslims is de godsdienst van de islam door God zelf aan het allereerste begin der mensheid geopenbaard en bevestigd door successievelijke verbondenheid met Noach, Abraham, Mozes en Jezus. De islam ziet zichzelf als aanvulling op en vervulling van alle verbonden die van het begin af aan hebben bestaan.

I:25. De islam kent het begrip erfzonde niet en verlossing in christelijke zin heeft geen plaats in het islamitische denken. Alle mensen hebben eenvoudig behoefte aan heil; dat kunnen zij alleen verkrijgen door zich in absoluut geloof tot God te wenden. Het begrip heil wordt ook uitgedrukt door de term 'succes' of 'welvaart'. Het denkbeeld heil wordt echter het best

uitgedrukt door termen als veiligheid of bescherming: in God vindt het menselijk geslacht definitieve veiligheid. De volheid van het heil—opgevat in termen van materiële en geestelijke genoegens (vgl. de tuin *djannah* van de opperste gelukzaligheid)—wordt alleen bereikt op de laatste dag en bij het laatste oordeel en in het leven in het hiernamaals (*akhira*). De islam gelooft in een soort predestinatie, wat het heil betreft, ofwel de zaligheid van het Paradijs ofwel het lijden van het vuur van de hel (*naar*), maar de mens blijft vrij om te reageren met geloof en goede werken. De middelen om het heil te bereiken zijn, behalve het belijden van geloof en goede werken: ritueel gebed, wettige aalmoezen, vasten tijdens de Ramadan en een pelgrimstocht naar Gods huis in Mekka. Sommige tradities voegen aan deze middelen nog de *djihaad* of 'strijd' toe, opgevat als heilige oorlog om de islam te verdedigen of te verbreden, of, wat minder voorkomt, als persoonlijke geestelijke strijd."

In de overige hoofdstukken van dit uitvoerige stuk komen geen verwijzingen naar de islam meer voor. Het blijft dus bij de constatering "dat verlossing in christelijke zin geen plaats heeft.." Er is nog een uitvoerige passage over de eerste Adam en over Jezus als tweede Adam (IV:39-44), waarin de discussie met de islamitische visie overigens niet wordt aangegaan (zie hiervoor BEGRIP no 126, nov. 1995:2-5).

HBO-ISLAM Hogeschool Holland Die- men

Vanaf oktober 1996 zijn 26 moslim-studenten aan de opleiding HBO-Islam (Academie voor Theologie & Levensbeschouwing, Hogeschool Holland) hun stage begonnen in het voortgezet onderwijs. De studenten doen hun stage binnen het kader van godsdienstonderwijs, levensbeschouwelijke vorming of geestelijke stromingen. Uiteraard was dat voor de moslim-studenten een spannend moment, omdat veel scholen enigszins vreemd aankijken tegen deze nieuwe beroepsopleiding waar studenten worden voorbereid voor het leraarschap in het voortgezet onderwijs. Er deden zich in het begin enkele problemen voor met betrekking tot het gegeven van de sluiert die door een groot aantal vrouwelijke studenten van de HBO-Islam wordt gedragen. Na enkele gesprekken met de schoolleiding konden deze problemen veelal worden weggenomen. Hoewel de evaluatie van de stageperiode nog niet is afgerond, kan reeds nu worden gesteld dat de meeste scholen in het voortgezet onderwijs -veelal van christelijke signatuur!- een opmerkelijk grote bereidheid toonden om moslim-stagiaires aan te nemen. Veel rectores wijzen op het belang van hun inbreng gelet op het grote aantal moslimleerlingen in hun scholen. Andere scholen wilden graag een moslim stagiair aanstellen omdat de ontmoeting met moslims een belangrijke leerervaring voor leerlingen kan zijn. De studenten van de HBO-Islam ervaren op hun beurt hoe moeilijk het is om godsdienstonderwijs te geven aan leerlingen voor wie godsdienst geen vanzelfsprekendheid is. Er doet zich als het ware een botsing voor tussen twee werelden: aan de ene kant de wereld van

de moslimgemeenschap waar godsdienst een belangrijke bouwsteen vormt voor het kijken naar de werkelijkheid. Aan de andere kant is er de wereld van de seculiere leerling waar godsdienst is teruggedrongen tot de privé-sfeer en nauwelijks meer van belang is voor de eigen sociale identiteit. Toch -zo vertelden studenten mij- was die botsing voor veel leerlingen een belangrijke leerervaring die er toe bijdroeg om na te denken over het belang van geloof voor het dagelijkse leven. - Marien van den Boom

Imamopleidingen

29 okt. 1996 heeft Minister Dijkstal tijdens een bezoek aan Marokko gesteld, dat er in Nederland spoedig een opleiding moet komen voor imams. De minister maakt zich zorgen over imams die vanuit het buitenland in Nederland arriveren, zonder hier de cultuur en de taal te kennen en dan een islam prediken, 'zonder iets te weten van de omstandigheden van de mensen voor wie ze werken'. Do. 5 dec. kwam de minister terug op deze zaak naar aanleiding van een rapport van de *Stichting Bijzondere Leerstoel Islam* over "De rol van moskeeën bij de integratie in de Nederlandse samenleving". Het rapport, resultaat van een serie van acht ronde-tafelgesprekken, laat zien dat vele moslim-jongeren vinden dat imams, die rechtstreeks uit het land van herkomst in een Nederlandse moskee gaan preken, niet midden in het leven staan. De discussie ging verschillende kanten uit. Allereerst was er het thema van een bevoorrechte religie: volgens Dijkstal is er fundamenteel sprake van nevenschikking: "Maakt u zich niet ongerust: ik zal niet met één

pennestreek allerlei wetten afschaffen. Maar diegenen die achterover leunen, voorspel ik onzekere tijden". In het openbare debat werd de eerste toepassing gezien in de zondag en andere christelijke feestdagen. Na Wijers die met economische motieven 'de aanval op de zondag geopend had' zou nu Dijkstal hetzelfde doen met godsdienstige motieven (Jan Greven in *Trouw*, 6 dec.). Overigens pleitte Dijkstal vooral voor een verlofregeling bij niet-christelijke feestdagen. Recht daarop zou in meer CAO's moeten worden opgenomen, dan nu het geval is.

Ook sprak Dijkstal de wens uit, dat er een elite gekweekt zou kunnen worden "leiders van nature, met wie alloctonen zich kunnen identificeren. Het gaat om ambtenaren, politiemensen, wetenschappers, medici, leraren, verpleegsters, politici en bestuurders."

Maar er werd toch ook weer veel gesproken en geschreven over de imam. Dijkstal zelf suggereerde op 5 dec., dat er bij de imam-opleidingen in Turkije en Marokko, zolang die ook nog imams voor Nederland leveren, ook Nederlandse taal, cultuur- en maatschappijleer gedoceerd zou moeten worden. Onmogelijk? "Er zijn tekenen dat de Marokkaanse en Turkse regeringen het belang ervan ook inzien .. Als een Turkse timmerman hier wil werken, moet hij inburgeren. Waarom zou dat voor imams niet gelden?"

Over een mogelijke imamopleiding in Nederland denken Wasif Shadid en Sjoerd van Koningsveld (resp. hoogleraar in Tilburg en Leiden) realistisch-pessimistisch: 1) de moslims in Nederland zijn zo verschillend van etnische én religieuze kleur, dat één imam-opleiding zeker niet kan; 2) er zijn onvoldoende gekwalificeer-

de moslim-docenten voor zo'n opleiding; 3) academisch opgeleide imams kunnen niet rekenen op een baan met voldoende salaris (*Trouw* 12 dec.). Eerder (*Trouw* 20 nov.) hadden de VVD-Tweede-Kamerleden Oussama Cherribi en Clemens Cornielje nog gepleit voor zo'n opleiding. Volgens hen levert de Nederlandse scheiding van kerk en staat geen bezwaar tegen zo'n opleiding, omdat de Hervormde Kerk in die opleiding de scheiding kent via de zgn. *duplex ordo*, waarbij slechts enkele vakken onder kerkelijke verantwoordelijkheid worden gegeven. Deze opleiding is nodig voor de "nieuwe generaties moslims die willen reflecteren op hun geloof en minder sterke banden hebben met het herkomstland".

De twee VVDers werden gesteund door twee VU-hoogleraren, Vroom en Wessels (*Trouw* 26 nov.) die van mening zijn "dat de moslimse gemeenschappen recht hebben op een door de overheid bekostigde islamitische theologische faculteit aan een Nederlandse universiteit." Hierbij willen zij geen *duplex ordo*-constructie. In feite werkt die niet goed, vinden zij, want binnen de traditionele *duplex ordo* zijn de zgn. objectieve 'staatsvakken' een soort van christelijk georiënteerde godsdienstwetenschap en de godsdienstwetenschap kan niet meer in hoofdzaak christelijk zijn. Zij pleiten er dus voor "dat er in overleg met de beide Amsterdamse theologische faculteiten een *simplex ordo*-islamitische theologische faculteit wordt ingericht, die zowel in het academisch bestel wordt opgenomen als banden onderhoudt met de islamitische gemeenschappen."

Terug naar de realiteit van de moslims zelf: M. Ajouaou schreef in *Trouw* (20 nov.) dat de gelovigen zelf wel kunnen

bepalen welke imams goed zijn: "Ik persoonlijk keur ook niet alle uitspraken die de imams doen goed. Ik respecteer deze uitspraken wel. Als moslim en bezoeker van de moskee voor de vrijdagse diensten, herken ik me niet altijd in alle verhalen en uitspraken van de imams. .. Andere mensen, en zeker de eerste generatie, hebben er wel behoefte aan. Het is goed mogelijk dat de jeugd van nu, straks een andere type imams zal aantrekken. Maar dat moeten we afwachten. Het is dus verspilling van energie en openbare middelen om nu al aan een eigen imam-opleiding in Nederland te denken."

Abdulwahid van Bommel onder vuur

Enige weken nadat de *Nederlandse Moslim Omroep, NMO* nog een enthousiast en positief jaarverslag over 1995 had verspreid, kwam eind november 1996 het bericht, dat Abdulwahid van Bommel als directeur van de NMO op non-actief is gesteld. Als interviewer konden we hem sindsdien nog meermalen zien en horen, maar het management is voorlopig in andere handen gegeven.

Volgens vele insiders is er geen verband met de toespraak die Van Bommel medio november hield voor de Marokkaanse studentenvereniging *Eurabia* in Rotterdam. Van Bommel drong aan op 'het bespreekbaar maken van homoseksualiteit' en op relativering van de eis tot maagdelijkheid als voorwaarde voor huwelijk van meisjes en vrouwen: "Nergens staat geschreven dat Marokkaanse jongens in Nederland volop mogen rondneuzen om daarna te trouwen met een meisje dat maagd moest blijven.. De profeet is met negen vrouwen getrouwd, onder wie een weduwe met een stel kinderen." Overi-

gens verklaarden de vrouwen van de lezingencommissie van *Eurabia* dat zij helemaal geen seksuele vrijheid vóór het huwelijk willen: "Wij zijn gelovige moslimvrouwen, stelt Jamila Elmaroudi (22), voorzitter van de lezingencommissie, onze emancipatie houdt niet in dat wij de vrijheid opeisen om seksuele relaties te hebben voor of buiten het huwelijk." (*De Volkskrant* 28.11.1996)

Rechtbank en islamitische zaken

Twee unieke processen werden eind 1996 in Nederland gevoerd. De rechtbank in Groningen moest beslissen over een jongetje van zes maanden uit Leek. De hindoe vader van Sidhal Soekha wilde geen besnijdenis, omdat de jongen dan geen volwaardig hindoe zou kunnen worden. De moslim moeder (niet gehuwd met de vader) wilde die besnijdenis juist wel. Er werd besloten, dat de besnijdenis zeker niet plaats mag vinden, voordat het jongetje tweeënehalf jaar oud is. (*De Volkskrant* 12.12.96)

Meer stond op het spel in het conflict tussen de islamitische school *El Inkade* van Ede en zeven niet-moslim onderwijskrachten. De leerkrachten klaagden, dat de school veranderd was van een liberale islamitische school in een fundamentalistische. Zo werden leerkrachten, aan de school verbonden sinds de oprichting in 1991, nu verplicht om lange gewaden te dragen en werd hen verboden iets te vertellen over enige andere religie dan de islam. Het kantongerecht besloot, dat de school de leerkrachten moet ontslaan, waardoor ze in aanmerking komen voor een uitkering. De school, die al wachtgeld

moest opbrengen voor een vorig jaar ontslagen directeur, hoopte op vrijwillig ontslag, zodat ze niet hoefde op te komen voor de dure uitkering. (*De Volkskrant* en *NRC*, 17 en 24 dec. 1996)

Interreligieuze overwegingen met kerstmis

Op verschillende manieren is het multireligieuze karakter van Nederland ter sprake gebracht rond het kerstfeest. *De Volkskrant* had een sfeervol kerstverhaal van Kader Abdolah, waarin de ik-figuur, kind in een islamitisch dorp in Iran, op kerstavond naar een christelijk dorp moet om een kundiger vroedvrouw, Madam Rachel, voor zijn moeder te zoeken. 'Masihadorp' (Messiasdorp) was in feest, verlicht en geurend naar lekker eten. Later kwam de ik-figuur nog eens in dat Messiasdorp om zijn broertje, Iessa (Jezus) genoemd, aan Madam Rachel te tonen: "En ik verloor mijn hart aan een meisje dat bij Madam Rachel was en mijn broertje in haar armen nam. Het was de eerste keer dat een man van mijn familie op een christelijke viel." (21.12.1996)

In de Mozes en Aäronkerk van Amsterdam werd in de kerstavondviering niet alleen door kritisch pastor Jan Ruijter voorgegaan, maar waren Imam Abdulwahid van Bommel en Rabbijn Edward van Voolen ook prominent aanwezig.

Kleur bekennen een TV-programma van de RVU had op eerste kerstdag een programma van Martin Simek waarin naast Bisschop Muskens en Ds. Ineke Bakker van de Raad van Kerken ook Imam Hamzah Zeid Kailani en Rabbijn David Lienthal aanwezig waren.

Zeer opmerkelijk was de kerstrede van koningin Beatrix over rouwverwerking.

Opvattingen over de dood in vele religies en levensbeschouwingen werden door haar naast elkaar gezet. Over de islam zei zij: 'Getrouw volgen moslims de voorschriften; in alle eenvoud bereiden zij de gestorvene voor op de ontmoeting met God.' *De Volkskrant* had als commentaar: "... het was opmerkelijk hoe koningin Beatrix het christendom een bijzondere plaats gaf

te midden van alle religies en rites, die zij noemde. Het mooie van het christendom is volgens Beatrix dat de dood hier niet het laatste woord is; in het christendom krijgt het leven eeuwigheidswaarde. Voor de Nederlanders, die niet geloven of die niet-christelijk zijn, moet dat nogal stellig hebben geklonken." (27.12.1996)

BOEKEN

Al Nisa krijgt een meidenblad er bij

Jasmina is opgericht als een nieuw islamitisch meidenblad voor meisjes tussen 9 en 14 jaar. Proefexemplaren zijn op te vragen bij de redactie van Al Nisa (graag extra postzegel bijsturen): Postbus 194; 5800 AD Venray.

Een kalender van Koloriet

De *Koloriet Kalender* is te bestellen bij KASO, Zeestraat 55, 2518 AA Den Haag, tel. 070 360 08 78. Prijs f 11,50 (bij bestelling van 5 exemplaren of meer: f 9,50 per stuk).

De Koloriet kalender 1997, gemakkelijk

te lezen en kleurrijk om te zien, brengt modern pluriform Den Haag een jaar lang bij de gebruiker in huis.

De kalender is een initiatief van het platform 'Kerk in kleurrijk Den Haag' (KIK) van de Haagse Gemeenschap van Kerken. Ook in vorige jaren verscheen er een Haagse Koloriet kalender, maar dit jaar is hij voor het eerst groot en in kleur gedrukt. Iedere maand maakt hij de gebruiker attent op de feest- en gedenkdagen van de verschillende godsdiensten. Ook geeft hij een impressie van grote multiculturele evenementen in de stad. Een mooi cadeau bij de (christelijke) feestdagen, een aanwinst voor organisaties die zich bezig houden met pluriform Nederland.

Abraham Kuyper getest over Abrahamitische religies

P. Holtrop (red.), *100 Jaar Gereformeerde Zending*, extra-nummer van het DOCUMENTATIEBLAD VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN, jrg. 3 (1996) nr.2, te bestellen bij de Theol. Univ. Kampen, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, 200 blz.

In het herdenkingsnummer van 100 Jaar Ger. zending staat een boeiende bijdrage van Harry Mintjes, "In de lijn van Abraham. Honderd jaar Gereformeerde Kerken en de Islam". Mintjes geeft veel aandacht aan de bijzondere positie, die al door Abraham Kuyper werd gegeven aan de islam. Net als bij de zending onder de joden, moet "de zending onder de Mahomedanen .. zich eveneens niet tot het individuele bepalen; maar zich tegen den Islam als zoodanig keeren. Zij sluitte zich daarbij aan, zoo aan het anti-paganistische streven van den Islam, als aan de ware bestanddeelen, die in zijne belijdenis van Mozes en den Christus nog zijn overgebleven; tuste voorts de woekerplant aan die in de Belijdenis van Mahomed en den Koran over deze goede belijdenis is heengegroeid..". (blz. 143: stellingen van Kuyper uit 1890). In de bundel wordt geconstateerd, dat wel de Israël-visie van de gereformeerden grondig is gewijzigd, maar de speciale positie van de islam is nauwelijks verder gekomen. Naar aanleiding van de *Oproep tot ontmoeting*, door de Synode in 1991 aangenomen, moeten we zelfs zeggen, dat de theologische grondslag van "Net als wij zijn ook zij schepselen van God," toch wel een "theologische minimum-optie" is (blz. 159, Ron Haleber citerend). - KS

Nog meer Abraham Kuyper en anderen over islam

Het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, jrg. 96/4, november 1996, heeft een speciaal nummer uitgegeven over de islam. Het openingsartikel is van Dr. Arslan Karagül, imam aan de academische ziekenhuizen van Vrije Universiteit en de Universiteit Utrecht. Hij biedt een mooie beschouwing over de islamitische geloofsbelijdenis als een 'reddingsboot': niet alleen een droge leer, of een liturgisch gebed, maar de boot tot de redding. De letters *waw* vormen de roeispanen.

Cokkie van 't Leven heeft beschouwingen uit de praktijk van de ontmoeting, waar zij uitvoerig stil staat bij de problemen van kerkelijke christenen, die moslims een goed hart willen toedragen, maar blijven zitten met de vraag: "Collega, hoe ziet u dan de plaats van Jezus, als de Weg, de Waarheid en het Leven?" — Cees Bouma bespreekt de revolutionaire theorie van de Soedanees Abdullahi An-Na'im over de 'omgekeerde abrogatie' of *naskh*. De gewone leer wil, dat de latere openbaring (die in Medina) de eerdere (bijv. die in Mekka) opheft. In Mekka waren de moslims een minderheid. In die situatie waren zij toleranter dan in de Medina-situatie, toen juist de eigenheid van de moslims werd opgebouwd. In de moderne situatie kunnen wij er nu juist voor moeten kiezen om die eerdere Mekka-periode weer tot norm te nemen en dus niet (meer) te

discrimineren tegenover vrouwen en niet-moslims. Overigens is Moh. Arkoun het niet met An-Na'im eens, al worden beiden tot de liberale moderne moslims gerekend. Harrie Mintjes zet een serie boeiende publikaties over Abraham Kuyper en de islam voort: het Abrahamitische thema is sterk ontwikkeld bij Kuyper "En bij alle negatieve geluiden die men bij Kuyper kan horen, moet men hem toegeven dat hij op dat ene punt meer bij te dragen heeft dan Kraemer." (167)
Jan Slomp geeft een breed overzicht van recente christelijke theologie over de islam én een geannoteerde bibliografie.

Zeven praktische folders

De Werkgroep Islam van de Raad van Kerken in Nederland heeft een serie van zeven kleurige folders uitgegeven: *Christenen en moslims, wat geloven zij?* In het kort en in gangbaar Nederlands wordt hier achtergrondinformatie gegeven over christendom en islam. De folders zijn geschreven door een groep moslims én christenen. Deze opzet maakt de serie uitstekend geschikt voor gebruik bij gespreksavonden, catechisatie of in de klas. Te bestellen door overschrijving van f 3,50 per setje op postgiro 51 31 53 tnv Diensten-centrum GKN te Leusden onder vermelding van het aantal setjes, artikelnummer EC 203 en de titel: **Folders: Wat geloven zij?**

Een boek over boeken met Europese moslims

F. Dassetto & Y. Conrad (red.), *Musulmans en Europe occidentale. Bibliographie commentée*. Paris: l'Harmattan, 1996 199blz.

Door de universitaire werkgroep "Forum pour la recherche sur l'Islam en Europe" is een studie uitgegeven over de positie van moslims in de verschillende Westeuropese landen. De publikatie bevat detailstudies over de landen afzonderlijk als ook analyses van enkele aspecten in het bijzonder: organisatievorming, positie van de vrouw, religie en politiek, juridische vraagstukken, enz. Daarnaast bevat de studie een aanzienlijke bibliografie. Een waardevol encyclopedisch document voor hen die zich beroepsmatig op dit terrein begeven. - MvdB

Religie en secularisatie: terug van weggeweest?

Michel Bozdémir, *Islam et laïcité. Approches globales et régionales*. Paris: L'Harmattan. 437p. BF1320.

In deze studie is een groot aantal artikelen samengebracht van moslims en islamologen rondom één van de brandendste vragen in de 20e eeuw van de Islam: de verhouding van godsdienst en samenleving. In de jaren zestig was er nog de algemene verwachting dat de secularisatie ook de Islam in zijn grondslagen zou aantasten en tot het privé-terrein zou terugdringen. Ten tijde van het proces van "nation-building" heeft de Islam evenwel een belangrijke rol gespeeld, waarmee de toon gezet is voor de ontwikkelingen in de negentiger jaren: het maatschappelijke debat over de rol van de Islam in vraagstukken van maatschappelijke gerechtigheid. De verschillende bijdragen laten zien dat de relatie van de Islam tot de politieke overheid en de burgerlijke samenleving geenszins eenduidig is te beschrijven. Turkije heeft de laatste decennia model gestaan voor een scheiding van godsdienst en staat, zoals

deze zich ook veelal in Europese landen heeft voltrokken. Tegelijkertijd laat de recente geschiedenis in Turkije zien dat ondanks een decennia-lang terugdringen van de maatschappelijke rol van de religie, diezelfde religie nog springlevend is.
- MvdB

Een katholiek geleerde over de Koran

Jacques Jomier, *Dieu et l'homme dans le Coran. L'aspect religieux de la nature humaine joint à l'obéissance au Prophète de l'islam*, Paris: Les éditions du CERF, 1996 233p. BF840.

Jomier, een gezaghebbend Islam-geleerde binnen de roomskatholieke wereld én daarbuiten, heeft met deze studie zich rekenschap gegeven van de vraag die in de dialoog tussen christenen en moslims niet uit de weg gegaan kan worden: Als men erkent dat christenen en moslims dezelfde ene en enige God aanbidden, mag men dan ook aan de Koran een openbaringswaarde toekennen? Hoewel Jomier binnen de sfeer van een fenomenologische benadering van de Koran blijft, wordt de lezer op een bijna-theologische wijze ingevoerd in de religieuze antropologie van de Koran. Daarbij doet de auteur recht aan de godsdienstige inspiratie van de Koran als het gaat om de plaats van de mens ten overstaan van God. Jomier's studie laat zich hiermee vergelijken met andere monumentale christelijke interpretaties van de Koran, zoals onder andere die van Kenneth Cragg (*The mind of the Qur'an*).
- MvdB

Een 'abrahamitische' Celestijnse belofte
Gilbert Sinoué, *Het saffieren boek. Een Mystieke zoektocht naar het antwoord op alle vragen*, Amsterdam/Leuven: Vasallu-

ci/Van Halewijck, 1996, 424blz. Vertaling van *Le Livre de saphir*, Paris 1996

In de New Age-wereld doen de tradities van India, van de Amerikaanse Indianen en de ook kleine tradities van alchimie en Europese ketters het beter dan de grote tradities van Jodendom, Christendom en Islam. Een uitzondering hierop vormt het boek van Sinoué, geboren in 1947 in Cairo en in Frankrijk bekend als schrijver van historische romans. Zijn laatste succesboek speelt zich af in Toledo, 1487: vijf jaar voordat het laatste Andalusisch-islamitische rijk van Cordoba viel en Jodendom en Islam uit Spanje werden verdreven. Joden, christenen en moslims schelden elkaar in dit boek hartelijk uit, maar gaan ook nog wel vertrouwelijk met elkaar om. Samen hebben ze vooral belangstelling voor de esoterische varianten binnen hun eigen rijkgeschaarde tradities. Zij ervaren op hun zoektocht naar het saffieren boek, dat hun geloof en mystieke leer elkaar overlapt en aanvult. Voorwaarde voor het vinden van dit boek is de samenwerking van minstens één rabbi, één imam en één monnik. Het einde van het boek betekent ook een accepteren van elkaar en elkaars geloof. Want uiteindelijk is slechts de taal anders en niet de boodschap. Temidden van de gruwelen van haat en terreur, in naam van wat ook godsdienst genoemd wordt, kan de liefhebber hier kennis maken met een vlot geschreven fantasie over 'geheime' mystieke literatuur van de drie Abraham-religies. - KS

Werkmap voor contactwerk

'Zwart-wit-gekleurd', Deel II van de *Werkmap Multicultureel Samenleven*

Het tweede deel van de 'Werkmap Multicultureel Samenleven voor christelijke gemeenschappen, parochies en dekanaten' is verschenen. Deze nieuwe uitgave wil een aanvulling zijn op de lijvige eerste map die heel wat materiaal bevatte voor beter begrip en integratie-gericht samenleven, ook met de islam. In dit tweede deel komen nieuwe praktische elementen aan bod op gebied van visie, informatie, bijbelse inspiratie, bezinningsteksten en vieringen, animatie en concrete stappen voor een beter samenleven met migranten en vluchtelingen.

Over de islam vinden we o.m.: het ritueel slachten van dieren, de katholieke kerk en de dialoog met moslims vanuit bijbel en verkondiging gezien, de plaats van de Sikhs tussen islam en hindoeïsme, lokale initiatieven als modellen. De map is verkrijgbaar bij

'Kerkwerk Multicultureel Samenleven',
Huidevetterstraat 165, 1000 Brussel.

CURSUSSEN EN ONTMOETINGEN

* Euro-Arabische Dialoog van Onderop.

In het Instituut voor de tropen, Linnaeusstraat 2, afd. Soeterijn Theater, wordt op 23 januari een studieconferentie gehouden onder het motto: *Het sociale tekort. Naar een gemeenschappelijke agenda van NGO's in de Euro-Arabische Dialoog.* Organisatoren zijn het EAD-project in Den Haag, met steun van IKV, Ned. Centrum Buitenlanders, Pax Christi, de vakgroep politicologie van de UVA en de stichting *Taller* uit Tunis. Info: +31-70-3507100, e-mail: IKV@Antenna.NL

* **Dunya Open Podium Poëzie** is er weer op 9 febr. en 13 april in het Bibliotheektheater van Rotterdam. - Het Grote Festival op 7 en 8 juni bij de kades van Rotterdam (tel. 010-2330910).

* Op 17 febr. 1997 vindt er in Hoogeveen een **regionale ontmoetingsdag** plaats voor pastores, kerkleden, Turkse imams en moskeebestuurders. Deze regionale bijeenkomst is een vervolg op de landelijke jaarlijkse ontmoetingsdagen, georganiseerd door de Turkse Islamitische Stichting Nederland en de raad van kerken in Nederland. info: Ria de Vries, 0591-618045.

* Het CIL, *Centrum voor Interreligieuze Leren* van de Universiteit Utrecht organiseert een serie van zes maandagavonden **Leren met en van elkaar** in het Pax Christi Centrum, Godebaldkwartier bij het Centraal Station van Utrecht: 17 en 24 febr., 3,10,17 en 24 maart. Voor info: 030-2535739; e-mail CIL@ggl.ruu.nl

* 21 febr. is er een studiedag **Leeskringen voor migranten**, georganiseerd vanuit de *Openbare Bibliotheek Leiden*, die

daarmee een driejarig project leesbevordering volwassen migranten afsluit. Plaats: Burgerzaal in het Stadhuis van Leiden. Info: 071-522.1695; fax 071-521-6473 (Loes Schwenke)

* In Leusden wordt op 12 April a.s. een **toerustingsdag 'Kerk en Moskee'** georganiseerd voor gemeenteleden die betrokken zijn, of zouden willen worden, bij contacten met moslims in hun omgeving. Op die dag kunnen deelnemers hun ervaringen delen en de grenzen verkennen van de (on-)mogelijkheden om zinvolle en spontane contacten tussen kerken en moskeeën te onderhouden. Aan deze dag wordt meegewerkt door ds. Evert Jan Veldman die zelf in Rotterdam en in Twente jarenlang als buurtpastor gewerkt heeft. Info: Toerustingscentrum GKN te Leusden: 033 - 496 03 70.

* Pax Christi Vlaanderen organiseert in samenwerking met de *Leerstoel Rector Dhanis* van de Sint Ignatius Faculteiten (UFSIA) te Antwerpen een colloquium *De gelovige als burger in een multiculturele democratie*; Hof van Lierde, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen. Info: +32-(0)3225-1000 (Katrien Alexander).

* Het *Christelijk Overleg Palestijnen* biedt in samenwerking met *Alternative Tourism Group Centre* (Beit Sahour/Palestina) een reis aan om in het Heilig Land/Palestina de realiteit en het sociaal cultureel samenleven van joden-christenen-moslims te proeven. Info: Huidevetterstraat 165, B-1000 Brussel, fax +32-(0)2502-8101.

begrip

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
Tel. 073-6145159 (tstnr.3)